

ПРОБОЕМ

місячник ігульгурі

З м і с т:

Євген Плужник: **	65
П. Очеретъко: Бевлюддя	65
Юрій Кандій: День	65
Михайло Пронченко: **	66
Галя Мазуренко: Восени	66
Іван Ірлявський: Ненайома	66
Андрій Гарасевич: Другий шлях	67
Олекса Стефанович: До кн. „Кінецьсвітне“	67
Василь Кархут: Вівія	68
Юрій Кандій: Віхола	72
Степан Женецький: Пімста ялиці	74
Д-р Остап Грицай: На вітварі всежертьви	81
Осип Думін: Німці в українській армії 1917 —1920. рр.	89
Омелян Пріцац: Навва Києва в минулому	99
Никон Немирич: Наукові установи в Києві	102
Люїджі Сальвіні: Між двома кінцями століття: від Аркадій до футуризму	108
Проф. Б. Якубський: Леся Українка	122
Літературній україністичні матеріали в щоденних часописах	125
Рецензія	126
Хроніка	126

ЛЮТИЙ

ЧИСЛО 2 (103)

РІЧНИК IX.

ПРАГА 1942

ЦІНА 1.— RM

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редакція під проводом Д-ра Степана Росохи. — Число телефону: 545-54.

— Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Морава 100— К на рік, на чверть року 25— К. — В Німеччині річно 12— RM, четвертьрічно 3— RM, за границею 150— K, або їхня рівновартість. — Число конту Поштової Шадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift «NASTUP» in Prag; в Ген. Губерн.: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020 «Nastup» Zeitschrift in Prag.

„ПРОВОЈЕМ“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce. — Vydavatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII, Hávličkova 8. — Novinová sázba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162-545-III a 1939. — Dohlédací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace Praha, Hávličkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andresky vd., Praha XII, Bělehradská tř. 10

Всяке листування й матеріали просимо слати на адресу:
„ПРОВОЈЕМ“, Praha XIV-65, пошт. schránka 3.

ЕВГЕН ПЛУЖНИК
(† 2. II. 1936)

Як він спустів, садок, де я колись
Наваживсь вперше вимовити, — люба!
Альтанка зникала. Дерном уялися
Стежки колвшин. Пень старого дуба
Стірчить самотньо...

Ні, не піанаю
Картин знайомих, — це буття зелене!
... Немов хтось ініцій молодість мою
Переживав за мене...

*
Місток замілій і хвісткий,
І верби в бересі і мальви,
Яку мені відкрили даль ви
Давно забуту, педюстки
Бусти ще дитячих, душу чисту,
І першу вустріч, і любов —

Л. ОЧЕРЕТЬКО
(Київ)

Літа мов не було. І лише восени
І знайшов і навік полюбив
жовте листя каштанів, кармін ясенів
І брунатну бронзу дубів.

І не шкода мені, що не спише ніхто,
І ніхто в книжечки не aberе
трав химерні верлібри, сонети квіток,
патетичні поеми дерев.

Ця країна прекрасна сама до собі,
без прикрас, без книжок, без пісень.
Як свавільні і горді вершини дубів,
як повітря, як сонце, як — все!

ЮРІЙ КАНДІВ
(Київ)

Мокрий шлях і стовпни обабіч,
І чорна земля розкрита.
— Що там, далі? А безвість вабить
Існі і життя.

Сурмить вітер над сірим полем,
Мідним лісом, Дніпром зборнілим.
Нині сумирно і сітло молим
Єдиного Бога правди й сили.

Усе, що пережити знов
Нам не до хисту!

*
Мовч! Я знаю. За всіма словами —
Холодний смерк, спустошенні сади...
Це наша пристрасть стала поміж нами,
Нас розлучаючи назавсіда!

Шалій, шалій від розвачу спянілій!...
Що розpac той?! Річ марна і пуста!
... Як пізно ми серця свої спинили!
... Як роведніла рано ми пуста!

О, друже мій! останні трачу сили,
В крайній тій уянні живучи,
Де образ твій, утрачений і мілій,
Де голос твій... Мовч!
Мовч!
Мовч!...

Безлюддя

Хай холоне і вяне ця буйна краса —
ні, не смуток, не горе, не сум —
сила й ніжність нова в цих безлюдних лісах,
силу й свіжість вітри ці несуть.

Обнявсь і затихли в солодкому сні,
і пливуть в забутті через край
зеленаві, опалові плеса Десни
і широкі міліни Дніпра.

День

Заявся крук і полинув косо.
Донесло в лісі дистям зівялим,
На шлях вийшла дівчинка боса,
В темну хустку лиць сковала.

1935.

МИХАЙЛО ПРОНЧЕНКО
(Кривий Ріг)

Іде нас не було — і в Котласі, і в Тигді,
І за Байкалом теж, і в кухах Колими, —
Скрізь наші слози, наче роси, стигли,
І в вічній мерзлоті складали душі ма.

І в Магадані, в Соловках далеких,
Де сніг, як бите скло, холодний і сумний,
Де в серці туга, мов задуха спеки,
І блиск полярний, хмурій і німий.

На всіх шляхах, на всіх дорогах дальних
Кістки розсіяні без сповіді й хреста,
І тільки вітер синій і печальний
Тужить, мов мати з криком на устах.

Лежать вона, де звірі і руїни,
А навколо ліси шумують, як моря,
І тільки пісня — пісня України
На кості часто ляже, як воря.

ГАЛЯ МАЗУРЕНКО
(Прага)

По конюшні порха вітер,
А за лісами оха Ох.
Грибок зродився недомітно
І роагортав нишком мох.

Снивають, їduчи, дівчата,
Сміється вслід Господь. Дурні!
А весело для них зганята
Гриби на стежку восени.

Боровики та сироїжки
Бредуть дрімотно через мох
І тільки чути тихе, ніжне
Саме сентиментальне „Ох“!

ІВАН ІРЛЯВСЬКИЙ
(Київ)

Гори в гори і темні долини,
де так тісно, так тісно, так тісно,
де лих птах час від часу прилине
І заголосить між селами пісня.

Де вічарська загорена долина,
кроверубів розбіті наїї,
І лих вітер, син вбогого поля,
Із туманами віє і віє...

Восени

Гриби надибають дівчата
Здивовано: який врохай!
І Господу пора вертати
І так не хочеться у Рай.

Чекають тіні блідолиці
Замучених. Вертає Бог.
Врана стало темно. Бережіться!
Все голосніше стогне Ох.

Не йдіть додому: вже запізно!
Село згоріло. Ви самі
Та ліс, та небо сиве, грізне
Та слід кінноти в ячмені.

(Зі збірки „Повстання. Рік 1919—1920“).

Незнайома

Там я бачив її випадково,
як проходила тихо по плаю,
молодіді в волоссям шовковим
вакарпатського краю.

Руминець розцітав її на лицях,
веревками хусткою просто —
отакою вона мені сниться
через роки і пройденій простір.

Часто бачу хвилюючий образ
Її погляду в сину долину,
було в ньому щось миле і добре,
щиро середнє, дитинне:

— Вже не довго я буду у горах,
хоч життя мое солено з ними, —
іде аїма, — в нею голод суворий, —
пробідую хіба на долинах.

Батько агинув і мати померла,
а по міdomу бистрій хвилі
слід назавжди, назавжди ватерля, —
вже не вернеться муж мій і мілій.

АНДРІЙ ГАРАСЕВИЧ
(Прага)

Другий шлях

I.

Бліде, мов смерть обличчя ліхтарів,
безлистий парк, обдерте верховіття,
мете свіги листопадовий вітер
і віє пусткою з моїх шляхів ...

II.

Коля з глибин незримих високості
крізь новий день, крізь мурів чорну твердь
прийдуть до нас нерозлучні гости:
Вигнання, Визволення, Смерть ...

III.

Знов виринає сіро-мертвий камінь,
і хмар важких нависла рівнина ...
Яка весна моя? Який мій ранок,
коли в ньому осінь — чужина ...

1941.

ОЛЕКСА СТЕФАНОВИЧ
(Прага)

До кн. „Кінець світнє“

З Апокаліпси (XIX, 11—15).

Розкололося небо.
І на білім коні —
Вірний, Правдивий,
На суді справедливий
І на війні,
Оні — ярі пламева,
В многоті діядем.
Імя, на Нім явлене,
Знає лиши Він оден.
Одяг кровю зарошен,
Кров скропила всього.
Імя Його —
Слово Боже.

За ним вої йдуть, —
Тільки хмари гудуть, —
Всі — блоконні,
Біловісні.
І виходить
Із уст Його меч,
Щоб ним бити народи,
Щоб доба кровотеч.
Він пройде по настулу
Зо жевлом, що заливе воно.
Він почавить вино.
Божого гніву.

В і з і я

I.

... То що у вухах дунали смертельні стогони й хріпіння тих княжих дружинників, що на них, приложивши їх зверху дошками, засіли побідники татари святкувати перемогу над дружиною князя Данила Романовича...

Боярин Мстислав опер голову об холодний мур льоху. Від образів інші наче задеревів. Його очі йшли, туди далеко, на захід, до дому. Далеко, коб як найдальше від цього місця ганьби, сорому й приниження.

Одних подушили, других взяли закладниками, поки не зговіриться з побідниками князь. І замкнули їх в цьому, напів розваленому льоху гей холопів. О, зневаго! Скільки приниження й упокорення привіллося зазнати від тих степових вовків, що перемогли їх без бою, іх — цвіт боярства, кращою організацією й однозгідністю...

Невидочі очі боярина Мстислава йшли почерез вузьке віконечко з кратою, почерез руїни спаленого городка, почерез припорошений першим снігом надволжанський степ, де ревіла худоба, іржали коні, кричали верблуди орди. Та вуха замкнув він перед тими відгомонами зовнішнього й чужого йому світу, й перед товаришами недолі. І сердився на них боярин Мстислав.

Бо ось той Вячеслав Товстий. Він, боярин матері Романової, ще з тоді, як Василько княжив у Белзі. Як може він так безжурно розмовляти з тим тивуном Судиславом? Лічів боярин Судислав не так давно княжі гривлі, тепер нужу, що обсліа їх і дошкуляє у тій нечисті татарської вязниці.

Зараз же вони оба сусіди Мстиславові та їхні голоси бубонять для цього нерозбірчivo.

Чи ж би йому, Мстиславові, від гризоти помішався розум. Ні, ні! Він цього ніколи не може зрозуміти, чому тивун Судислав нарікає і винить князя за протягування переговорів! Невже воно так приемно піти той кумис упокорення? Не менші князіві мабуть гірко, як їм — зложникам! Судиславові — коби швидше до дому вернутися, вирватися з тієї халепи й дальше числити прибутики й баріші, байдуже, яка залишиться неслава тут, у таборі княжої ганьби.. А великий Вячеслав Товстий йому притакує, ще й доповідає:

— Скільки разів, кажу, був князь Данило і під возом і на возі. І в Бересті княжив, і в Галичі побував, чи не тричі, і в Камянці. І з угарами ходив і проти них, і з ляхами і против них. Чому б тепер йому не зговоритись з татарами? Чи загляне йому хто в серці тоді, як він поклониться сонцеві, місяцеві, діяволові, іхнім помершим батькам, дідам, матерям, що в аді? — Вячеслав Товстий сміявся дрібно й захлисно, а велике черево тряслося на ньому, мов холодець. Від голодування воно обсунулось на ньому і ависло, під очима й на підбородді потворились мішки, давно пеголене обличчя заросло гей у карпатського ведмедя. Гідко!

А боярин Семен Олюєвич ходив поміж рядами, як сновида. Думу, видно, думав. Голову втулив між плечі, брижі на чолі. Про що

думав, гордий і неприступний у себе вдома, боярин Семен? І чому він так нагло відскочив, як опечений від дверей?

Одчинилися двері й у льох, між них відштовхнули руки вартових — нового вязня. На цьому попарнана під час шамотні одяга, покривавлена татарська шапка збита на потилицю. Прибулій повернувся обличчям до них і всі бачать, що це татарин. Тихо враз стало в льоху; кілька надцять пар очей вплилося в прибулого.

Обкінув їх одним мигком хижих очей, зпід лоба, мов вовк хижий, що зловлений у пастку. Зашивши у куток, підобрив під себе ноги; сів. І наче між ними й собою різку границю зарисував, не бачучи в них ані товаришів недолі, ані рівні собі.

Семен Олюєвич вже біля цього, наче пенароком умостився. І наче пенароком пробує порозумітись з ним, тими кількома татарськими словами, що їх навчився у неволі. Щось випітує. Неохоче відповідає йому татарин. Та все таки, жадні новин вязні почули те, чого хотіли. Сіяючи на цілому обличчі від своєї второпості, виявив Семен Олюєвич, що новий вязень — татарин Товрул. При поділі добичі зарізав рідного брата. За те, за законами орди, його мають завтра привязати коневі до хвоста й пустити в степ.

— Значить, завтра чекає його смерть! — почав Вячеслав Товстий.
— На одному коні їдемо! — і зідхнув.

— Коли вже нарешті подадуть їсти! — продовжав мелянхолійно. — От і годують нас! Харч гірший від того, що його в нас дістають беззроби... Тай мало його! Вода, сама вода й обглодані кістки...

— Вже несуть! — сіпнувся тивун Судислав, натягаючи кубрак. — Дві копі на сьогодні! І бю, і бю, і не помагає. Всеодно, що в степу поганих половців!

Татарин Товрул насторожився до кроків ззовні, аж зуби заскалив, мов хижий звір. Войни ж освободно чекали тих кроків, з туюго голодних, за яким би він не був, харчем. І яктільки в одчинених дверях показався казан, кинулись на цього жадно, відпихаючи й відштовхуючи один одного, готові побитись над тими змивками. Не рушився з місця лише Мстислав і татарин Товрул.

Боярин Мстислав звик бачити ту щоденну шарпанину, подібну до гриані собак і прилучитись до неї — йому приходилося трудно. Їх, гордих бояр, вартові мусіли аж розборонювати палицями, біючи куди попало, наводити між ними порядок, а вони, ота княжа близкуча дружина, зборена голodom, пхалась без самопошані до казана. Не вразлива на побої, коб лише якнайбільше захопити для себе тієї саламахи. Ні, він не може так, як вони!

... — Так було під Калкою! — пригадалося самохіть гірко. За неизгодою і заздрістю між князями (від голови риба смердить), щоб, борони Боже, хтось з них не був перший, не захопив охлапа слави, стався той розгром, якого досі не бувало ніколи...

Високо піднявши зі здивування брови вгору, дивився на оту, метину зі своєго кута — татарин Товрул. Він не рушився з місця, поки вартові не подали йому шматка жареної баранини.

— Дивіться! Йому жарена баранина, а нам помії! Хиба він не однаковий з нами вязнем? Ще й убийник брата! Чому вирізання? — за скимлів все зависний боярин Жирослав.

Татарин жер зі смаком соковите мясо й щось до себе бурмотів. Боярин Семен Олюсевич нахилив до нього жадібне вухо, аж рота одчинилася, щоб краще все зрозуміти.

— Він каже, — шепнув він побіліми від образів устами, — він каже: «Радію, що завтра мене звідси заберуть; мене, господиця, зможе вибачити!»

II.

Тихим, крадким кроком прийшла у льох вчасно — зимова ніч. Там у степу загорядись ноги похідних ватер і відблиски від них заграли на кратах віконця. Густі померки в льоху розягнулися червоноуватим від блиском.

Загортавчись перед прикрайм холодом в рештки одежі, що його заграбили дружинникам татарі, вкладались заłożники щільно один поруч одного до вчасного сну. Найшвидше заснули боярин Жирослав і гравун Судислав. Ось захріп і боярин Вячеслав Товстий, Семен Олюсевич віддався у сні, стогнав і скреготав зубами, видно мучила його сонна змора. Лише молоденький Ратислав Юрієвич не міг довго заснути. Він тиждень перед походом одружився й покинув молоду жінку. Ратислав Юрієвич вертівся на твердій, мулкій долівці, зідхав і сутятився, поки чадний сон і його не взяв у свою владіння.

Не спали лише боярин Мстислав і татарин Товрул. Татарин, кидаючись у кучній поставі, щось муркотів собі під носом. Поволі те муркотіння переходило у речитатив, а там зі стисненого горла кочовика напала пісня — достоту скавуління бурлаки-вовка у недеях пропастистих карпатських Гір. Не було Олюсича, щоб перекладав слова пісні, але боярин і без того розумів її. Було це голосіння, пісня невтішної тути за втраченою волею-життям. Пісня первісна й дика, що виникає з найглибших глибин людського існування у хвилині найглибшого психічного заломання. Бо її справді, чи може щось більше понизити людину в її очах, як не грубе насилля людини над людиною і бути щось ганебніше для мужа від почуття безсильля, коли не можна відплатити ударом за удар, за зневагу — кровю?

Товрул улюлювався піснею, мов пянким напітком. Він хитався ритмічним рухом назад і вперед, очі зализли йому за лоб, у темряві білія закочені білки очей.

Від того несамовитого образу зробилося бояринові Мстиславові морально. Від моральних та фізичних мук, голоду, зневаг, його психічна тугість обвільнилась. Містичний настрій став і його огортати. Виразна почув, що виходить з себе. Він до болю в очах став відвідатись у прострі, що поза кратами віконечка, бажаючи відвернути свою увагу від того, що діялось у льоху. Та те визволене в ньому вже малювало перед очима марева-візій...

... Так! Він побачив зовсім виразно: на шляху від віконечка льоху в прострі, мов по місячній дорозі, важко йшла постать ратаря зі штутом. Звільна різан, запряжений двома круторогими волами, наури скібу. Рівно розгорталася вона й миттю таки заростала хабазом і будничим. Хиталися криваві маки, над ратасм літалі зграють чорні кручки, а сонце не світило, лише на цілу групу сливало каламутне сінно-зелене оловяні хмар. І ратай, згорблений, наче врослий в ручині полу-

га, йшов важким кроком Арасфера перед себе, якщо перед аж ним відваливалася чорна скіба, на якій не сходив заспін, лише бурин. Ратай ішов під гору, орах почерез високу, сплюну могилу, різан заміненою піруди й а могили виходив стогні во усій рівнині.

Стогони й проглаття! Ось обабіч ратай виникала видика закутих у панцирі книжних дружинників. На них налітали аграї степовиків. Близгали лати, скінціли стріли, дзвонила об'яті й меч противників — сталь. Лілась кров і всякала у спрагту землю. І захадались, входили в сухий степ; і дружинники і степовики, а злекум лати покривались зважкою, судниці ж, вистрілені стріли, подамані й поперблені мечі та пістолети, перубані щити валились мок буряками, як именітій. А ратай ішов і тягнув свою іспереривну скібу.

Ось праворуч ратай маком розцвіли кармазинові жуцани. Степові вершники носились вихорем по побоєвиці, в повітрі лискали криві, закривлені шаблони, зімкненім ладом зчепленіх возів відступала, пашочин з мушкетів, стрільна піхота. І знову, знова клубів порохового диму, знову щирілись дінне кістки мертвяків, а з обгнилих рук випадали на землю ножі, підняті до ідару в спину — брати.

Рівніва була знову пуста, поросла ковиллю й гіркам степовим буряном і й безуспішно краяв лемішем вічний ратай...

Та ось на обрії тієї томної пустині зявилається хмаринка. Вона росла. Вихор грав ковпіт попереду себе й стогнав і тіпався в його поривах безконечний, застиглий степ. Все, що стрінув, змітан, а іспосяльний ратай ішов, наче сомнабулік, прирослий до плуга у той вихор, доки в ньому не зник...

Заклубилось, закрутілось все у скаженій веремії перед очима боярина Мстислава. І нічого не було видно поза тією запоюю, лише було чути крики, стріли, вибухи й звіви, плач і глухливий насміх, стогони й хріпкіння жорстоко мордованих людей. У хаосі мряковини конопались якісь машари з людськими обличчями й люди зі звірятими мордами. А все це було розмазане, драглювате, наче за півпрозорим серпанком. І всюди була кров, багато крові, все видиво було наче заливте кривавою мрякою...

Татарин Товрул враз урвав свою пісню й чинецьним чари присли. Дрижучи на цілом тілі, боярин Мстислав жахнувся. Перед його очима зникали видива візі, наче вдалили в очка великої стітки. Ті очка щораз стають вузші, затискаються, тьмніші... І ще лиш побачин, мов зозу півпрозорої стінки, краєвид...

Широкі, куди оком глянь, залити сонцем степи, на них колосяться лани збіжжя. По балочках білють ченурні хатини багатих сіл. У весь степ з багатого посіву крові переродився; мов за ударом чарівної наливи покривався селами, містечками, містами, мов вичарованіми з казок тисячі й одної почі...

Зі стогоном болю в стерплих, закопцібліх членах тіла, будились княжі дружинники. Лихі на себе й на довкільний світ. На сході встаєвав брудний, сірий пізноосінній день.

А боярин Мстислав, невидочими, мертвими очима, задивившись у даль широковійну, чекав румяноцького сонця...

Віхола

(з роману «Золоті Ворота»).

То вже безперечно, була весна, коли тільки хрумтлива корона криги дзвенить під ногою вночі, а потужна стіна повітря рухається з-за Дніпра і надимає груди, як вітрила в прийдешнє.

Богдан швидко дістався до постового житла, О, тут було не те, що в бідолашного художника в Харкові на Кацарській. Тут почувалось надійне, справжнє життя, солідний добробут і — «все, як у людей». Навіть портрет вусатого кавказця висів на почесному місці, як і належало йому висіти в квартирі офіціально-поставленої особи.

Над столом ясно горіла листра, а на столі стояла вся благодатна гастрономічна крамниця, включаючи славнозвісні краби, що іх, як клопштокову «месяду» всі хвалили, а ніхто не вживав.

Богданові пригадався закуток, де мешкав Анатоль, куди привів, споханий і ввесь сірий від жаху, зараз же після самогубства Захаренка.

Проте сумні спогади й недоречні порівняння хутко розвіялись у веселому, надто веселому оточенні.

Сам господар ласкаво підвівся назустріч Богданові, і очі його мріялися приємністю.

— Дуже, дуже добре. Тепер, прошу, наздоганяйте нас, бо ми вже пройшли церемоніальним маршем по конъяках.

Богдан сів поруч з Анатолем. Під столом стукала твердим хвостом Толька, товстезний сeter-гордон, супутник мисливських забав господаря-поета.

Праворуч сидів Ващук, один з провідних акторів столиці — люди з довгастим видом і потужною щелепою, малознайома Богданові. Далі — двоє небожів господаря — зовсім молоді хлопята. Був тут і Василь Михайлович Безокий, і Ігор Михайлук, і Тетяна Олександровна, яка являла собою образ невгамованої тривоги за чоловіка і за всю родину. Маленька, сухенька, чорноока, вона ввесь час переводила очі з одного гостя на іншого, підкладаючи масні кусочки і припрохуючи.

— Так як же в Москві? запитав господарі Анатоль, — Ти ж досі нічого не сказав, Гордію.

— В Москві...

Гордій Максимович пільно оглинув піматочок хліба і, подумавши, поклав його в рот. — В Москві, брат, усе, як полагається. Були в дворі, на привозі, їли-пили, хляянина бачили...

— Со агенциєю його, — басом додав Безокий, і Тетяна Олександровна зараз же зробила страничі очі й гніво-докірливо похитала головою.

— Словом, ввесь генералитет. Ну, театр надзвичайно сподобався... І честь, що можна описати. Але вони б бачити більше етнографіч-

ності, шароварів і гопака, розумієте? В цьому напрямку мене вони арозуміти, авісюо, делікатнінько.

— Руки тиснули?

— Вдостосній... Давайте, налиймо, друзі мої, з цього прийому, що А де ж ваша дружина? — віднісся господар до Богдана.

— Її ніяк не витягнути з дому. Такий вже характер.

У кімнаті ставало шумно і задушливо.

— Може, заспівасмо? — запропонував актор, і зараз же Василь Михайлович, відкинувшись на спинку стільця, затяг хріпкуватим, але милозвучним тенором «Ой, не шуми, луже».

Ніби пронісся свіжий вітер степу і розігнав хмару тютюнового диму, важкі запахи іжі і всього цього сумнівного добробуту.

Упевнено і легко вступили голоси гостей. Помітно було, що співали не вперше і в співанні мали моральне очищення. Михайлук перескочив до фортепіано і — гармонія співу зміціла, оперта на многобарвну підставу чистого і сильногозвучання переплетених струн.

... Кінчилася пісня, але Михайлук грав щось незимовцю поривчасте і водночас вроцісте; потік воєходів просто вгору, як готична споруда. Ніби вичікавши потрібний час, став говорити низьким тримтливим голосом актор. Його довге лице утратило властиву йому тваринність і засвітилося.

... Оксамитом шляхи стеле, і сдвабом застилає, і нікому не зажає, — читав актор, а всі принишки, боючися пропустити хоч одне слівце.

Тетяна Олександровна схилила голову на руки й пільно дивилася десь у простір. Анатоль первово брав край скатерти; поет-господар щось шепотів...

Летіли хвилини в творчому прекрасному акті мистецтва, і не знали було, як може існувати ще інакше життя, брудне й боягузливе, — не те, чим жив Палій і великий співець, похований в Каневі.

Останні слова відбrenіли, та довго ще сиділи люди мовки, приголомшені й соромливи.

... Так... — пошепки сказав Богдан.

— Ми не можемо бути самі собою, — ось в чим ріт.

— Може, не хочемо?

Вже гриміли пляшки й тарілки.

— Пам'ятаю, я зустрів на сходах у видавництві Косинку. Це було востаннє... — сказав Анатоль, — і знаєте, що я почув от цього?

— Слава праведникам, — тихо озвався поет.

— Пождіть. Він сказав...

Але захрипіло під руками хлоща радо і з безформенного дасенькания кубантів виникла осторідда казъонна музика дранілітій години ночі.

Пімста ялиці

Присвячую Панству
Гладишовських з Тискови.

Як розказують найстарші люди у селі, то на Чертежику, де юні зелені красується найкращий на всі наші лемківські гори ялицевим лісом, колись, давно-давно, може сто літ тому, може двісті, зовсім не буде ліса. Тоді на Чертежику, так як сьогодні на Липівці, або на Патроці, росла лише буйна, густа та смаковита трава, де тисковецькі газди ви-насали стада кругорогих волів і овець кучерявих. Тоді-то на Чертежику не шуміли з буйним вітром красуні-ялиці, а ричали голосно сіті, аж пискучі, воли, блеяли кучеряві вівці, та чабани виспівували сумовитих лемківських пісень. А ліса було тоді тілько, що тих пару кущиків дикого ялівцю з півдневого боку.

Аж одного дня зірвалася буря. А буря та була така страшна, що найстарші люди в селі ще такої не бачили та не памятали: усі хати тоді у нашій Тискові поперевертало, церковцю святу завалило, ліси повинчило, половину волів та овець в дебри поскідало. Тай велике горе було для людей, що їх буря застала на чистому полі, або десь на гаїні: як хто не догадався упасти на землю і не зловився за траву, — той і з життям розпрощався: його хапала буря на свої діявольські крила, кидала в пропасті, розбивала об скали, або несла світами і не знайти де покидала. Багато вигинуло тоді народу по наших горах, а з нашої Тискови дев'ять людей пропало: трьох чабанів, що пасли воли на Чертежику, двох газдів, що іх з кіньми і з возами кинуло у Ясеневий потік, і чотири газдині, що вертали з ярмарку у Балигороді, не знати де поділися. А Митро Магуняк, прадід Петра Магуняка, що то на Млинськах має газдівство, то аж за тиждень вернувся додому, так далеко була його занесла буря. Аж в найнижчі долі, десь аж поміж поляків — і там його кинуло на стодолу. Правда, нічого йому злого не сталося, тільки на переполох хворів цілих пів року, ледво його якось баби назад відратували.

Тоді-то та буря, що прийшла від дротільників,* принесла зі собою і насіння ялиці. Кілько того насіння принесла, як принесла, і куди його порозкідала-посіяла, — того ніхто не бачив і не знає. Знають тільки одне: що на другий рік, по тій бурі, на весну, нашли чабани на Чертежику, з того боку, де дідичеві загони притикають, — три молоденці, зелененькі ялички.

Немов три сестрички-блізнючки походили ті три ялички, одна недалеко другої, кожна під коруиком дикого ялівцю, з північного боку, щоб від сонця пекучого в літку ховатись. І росли-виростали вони собі спокійно на Чертежику, з року в рік більшали, і з року в рік кріпівали. Ніщо не загрожувало їхньому життю буйно-зеленому: вітру вони не боялися, були ще маленькі, куценькі, і вітер не мав за що в них учепитися, тай ялівці їх хоронили. А коли поспідникали, — хоронили їх самі.

* Дротільниками називають наші лемки словаків, від їх національного ре-

Чертежик, своюю могутньою головою. Чітом віддавали їх грани доців, вогкістю обкурювали їздари-мряки, половинський вітер затяг ними на всі боки, немов підганяв, щоби рости скоріше, зимові брезентові сніги обтулювали їх дбайливо пухкою периновою, з вершениками, і хоронив їх від лютих морозів, що йшли з долів.

І щороку стріяли вони вершениками в гору, гальзаками на боки, а корінцями цюраз глибине вrostалися в землю і щораз тужливіше споглядали в ясну, синяку височину і все немов напіштували: нрайде час, і ми своїми вершниками небесну синяку підопремо і будемо спизнати клачаті хмари.

Всі три ялички були б прості і стрункі, мов дівчата красуні, коли б не зайчик куцохвостий. Оцей-то клаповухий ворог молодих дерев, уткаючи одного разу перед лисом, загнався аж у Чертежикові яливи. Тут відсанувши трохи, та переконавши, що ворог його кудесь дальнє покинувся, вибрався пошукати собі чогось поногристи. Правда, він міг на місці розгорнути своїми пазурчастими лапками сніг і досніта нахрупатися смаковитої травиці, та на це він був залишивши і задуже втомлений утечею. Йому захотілося без труду чогось роздобути і він поскакіцькав лініво, виблискуючи білим, куничим підхвостям, від корчика до корчика. Не нашовши нічого, крім терикого ялівцю, уже хотів вертатися і бігти туди, звідки виполохав його лис, коли побачив щось зеленішого, ніж ялівець. Навернувся і поскакіцькав туди. Це була одна яличка-сестричка. Куцохвостий з великої радості аж вухами зателепав і відразу передніми лапками видрапався на яличку, що якраз була вже така зависока, як і її клаповухий ворог, захланно хрупнув і зіскочив назад на землю з вершечком у вусатій мордочці. Та скоро вильовав його, затріпав на всі боки вусатою мордочкою і почав скоро витирати передніми лапками язик: він думав, що це солоденька смерічка, яка росте у його батьківщині — смерековому лісі, — а це щось недобре, гірке. Ше зовсім не вірив, і щераз хрупнув вершечка, але переконавши, остаточно, що він хоч гарний, зелений, але гіркий. Форкнув з люти, телепнув клапатими вухами, тупнув задніми ногами, а передніми синувши снігом на гірку яличку, — голодний і сердитий покотився в долину.

Від того часу вже спокійно, без ніяких пригод, росли собі, виростали три ялички-сестрички. Надгриженя пустила на весну три намолотки і тепер аж трьома вершечками старалася піздігнати своїх пластикових сестричок, які хоч і жаліли свою нещасливу сестричку, та підождати її не схотіли і росли все вище й вище.

Найщасливішою з них була середуша, бо мала під собою добрий ґрунт. Вона, хоч спершу була найменша, та з часом вироста наявною, нереганяючи спершу надгрижену, а пізніше і другу сестричку, яка хотіла була здорована, та під її корінням всадився великий камінь і не давав її буйно розвиватися.

З часом, коли ялички виростили вже на висоті, стрункі язик, що в їх тіні почали вискачувати ліщина і бучина, а напівньоне вирвилося таки дикий ялівець, що незабаром вкрив від півдневої спорідні зовсім могутні груди Чертежика. Тисковецькі газди дуже сердячеся, що то через його не можна волів насти, вирубували й палили його, та ні з того не помогало: одного року вирубали, а він на другий рік вирос.

шік заспав. Кілька разів ворубували його і палели, а потім дали спокій. Жалюї буди гискічки щероку рубати, і на цей бік Чертежник від бальє не гвали насті скотини, — заступили на ліс.

Бід того часу на подніному схилі Чертежика засівся такий гусак, що годі будо пройти, годі продергтися. Широко і стрепішато розставивши, що наліть маленький підниклі вже бучки, а язівець та його колочий кожух.

І так як перше, рідко коли звірина сюди забігала, ба, що від часу до часу прибігла вічно наполохана серна над райком понастися, — так тепер Чертежик став правдивим прибіжцем-царством усякої звіринці, куцохвостих зайчиків, що мали тепер де заховатися від хитрого лиса, чи хижого ненажори-вовка. Тепер цілими днями виспівували на Чертежику різнопері птахи, а цілими ночами виводили різного голосі країни та війки різношерсті, великі й малі звірі.

А над тим усім живущим царством, царювали, немов три королівни-царівни, — три молоді, стрункі, буйні і зелені сестриці-ялиці.

Аж одного тихого, осіннього дня, пополудні, на смерть попереполохалися усі жителі чертежикового царства. Що ж це таке сталося, що всі зайчики куцохвості покотилися вниз стрімголов, ось там стало важких диків, що кожної осені роблять тисківцям великі шкоди в магденбурках, рохаючи і форкаючи своїми до гори позадіраними рилама, погналися туди, в лопінецькі звори. А й червоний, хитрий лис он вирвався і біжть кудись, мабуть і сам не знає чого й куди, все оглядаючись назад, до своєї теплої й захисної нори. І птахи всі позаривалися і фуркнули хто куди. Лишень одна куценька вивірка, підперлася своїм стрепіхатим хвостом і розглядастесь своїми розумними, чистотливими очима, що це таке сталося і чого всі так попереполохувалися...

От, дурненькі, а це ж нічого такого страшного: це лише дмухнув з полонини сильніший вітрець, поворушив трохи ялицями і з них поспалися і запелестіли голосно по сухім, жовтім листю — шинки. Одної усе страшне...

Щось два, чи три дні не верталися жителі на Чертежик, так були налякалися спадаючих шишок. Аж на четвертий день, надвечером, провадив остережно, обнюхуючи кожен крок, свое стадо рилатий дик. Спершу сам підкрався аж до ялиць, а коли переконався, що тут нема нічого підозрілого, почав кректати-кликати решту стада. За диками осмілився і віліз зі своєї другої нори лис. Два дні пізніше поприскакували заяць, потім позліталися птахи і решта мешканців і до тижня життя на Чертежику знов попліло, як до того часу.

На другий рік нічого замітного не сталося на Чертежику, тільки весною кругом повискаювали із землі маленькі, зелененькі стебельця — ялички молоденькі. І так щороку, щороку приходила на Чертежик жовта осінь, а з нею вітри полонинські, які тесніали ялицями і витрясали, та розсівали, ген-ген навкруги, насіння. Зимою не насіння прикривали білі, пухкі сніги й хоронили від лютих морозів, а по зимах приходили теплі, вогкі і дощеві весни, і кожного року щораз більше і більше вискачували зпід вогкої землі молоді ялички.

Минали літа за літами, — минали весни роззеленілі, розсівані,

та розцвірінілі птахами, минали осіні, розблакані вітрами та розгойовані пастухами літа, минали осені сумні та закушені й обсаджені мраками, минали зими білі, яскі та вітри, — а на Чертежику нічого більше і більше змінялося.

Ялиці-сестриці, які юве давно своїми верхніми півторася лісів цит Чертежику, що заступав їм сріт від сходу і тепер буйно та гордо розганддаються довкруги та весело помахують своїми галузаками на всі сторони світа, мов на припитанні щасливі. Тай бо поудавалисі зони на прицуд: такі стрункі, що струнківих хіба на світі не має, а зелені, а високі, що аж за очі хапає. А шайделінша, то та середуна, така буйна, та зелена, що аж чорна, чорноброда...

Гей, тай не одно бачили, тай не одні чуди наїв ялиці у своєму довгому-предовому житті. На вершиках іх високих, недрізливих, гніздлися орли хижодюбі, які дали своїх дітей іспасливих приносин до гнізда зайці, кури, гуси, ягната, а не рідко й дитину невеличку. Знову ж під заслоною іхніх густих, обростих буйним чатинним глянком, не раз відбувалися криваві та жорсткі безправства сильних вітрат над слабими. Та й нераз сходилися сюди опришки на нараду, яким би то способом розгуляніх папік покарати, срібло-золото, тірким людським потом нарабоване, відобрести і на храми Божі та поміж народів більний поділити... Багато-багато чулі вони і бачили цікавого. І багато-багато розказують вони про все вітрам полонинським і вівм тим, що розуміють іхню розмову — шум тихий та задумливий...

Та чим більше старілися вони, чим вищі, грубі і стрункіші підростали іхні доні і доні доњок, тим трудніше і страшніше становило їм жити на світі. Молоді того не відчуvalи, ім що: аби побавитися галузаками у вітрі, викупатися у рясних дощах та погрітися-винарітися у негарячім, бо затіненім, сонці. Але вони, мами-ялиці, добре відчуvalи, що життя стає щораз страшніше і небезпечніше. Ось ті густі та чорні-чорні, ще чорніші, вікі найчорніші градом хмари, дими, які щораз частіше надкочуються з долів, — через них так тяжко дихати.. Або ті голосні свисти та гудки що-рана, що так часто розходяться горами.. Ой, це не добром пахне...

Від якого часу стали ялиці-матері дуже підоарілі і як тільки десь близче загуділо або засвистіло, — вони насторожувалися і шуміли на сполох. А ті трівожні голоси зближалися з кожним роком щораз більше і більше. Коли в погідну, тиху денну добре пригаднүтися, то можна доглянути, що там далеко-далеко, у долині, стойть величезний дім, з трьома височезними і величезними комінами, в яких чорний дим бухає хмарами і клубиться по всіх горах. І кожній днини чути щораз виразніше, як щось голосно гуде і чахає у тому домі..

Аж одного весняного дня, якесь чудні гости завітали до ялицевого ліса на Чертежику. Всі вони говорили якось інакше, вік ті, що дотепер сюди заходили, і заховувалися якось інакше, тамті все ліни за грибами шукали або за дичиною ганялися, а дереві віколи ніколи не зайдали. А ті всі мали зі собою якесь інструменти, що розташуються і сувадаються, прикладали ті інструменти кожній ялиці до грудей, на дво-

боки, заглядали вгору, на вершок ялиці, і кричали незрозумілою жовою якісь незрозумілі числа:

27, 28, 29, 30, 31.

При цьому один з них людий зарубував немилосерно кожну змірду ялицю сокирою і значив санью крейдкою, а другий, грубезний, маючи тонший від пайгрубшої ялиці, з горбатим носом і кривими ногами, ходив за ним і ті числа записував до книжки.

Довго ходили ті чужі гости по Чертеежику і до кожної ялиці прикладали їхні інструменти. Молоді ялиці тим навіть не зацікавлються, спершу стислися трохи і прислухувалися, що це дістється, та незабаром знов почали пустувати галузками, хоч ще трохи в зимному, але у весняному вже вітрові, що вже був нагрітий теплотою. Та старі ялиці забагнули відразу, що це смертельна небезпека для цілої їх родини. Тому то, коли до їх приблизилися ті чудні люди і їх почали міряти, — то вони запушміли, затріпалися і почали кидати в них сухим гиляччям. Та це нічого не помогало, — і їх також поміряли, позарубували і пізанчили.

Довго коло них тунцювали, смокали язиками і приговорювали:

— Ну, те тши, то сон файнє штуке...

— Аль грубе, я єще такіх не відзял...

— Мушон мець з двадзесяця кубіку...

Щось кілька тижнів підряд приходили ті люди міряти ялиці на Чертеежику. Міряли цілий день, а вечером вертали назад на долину. Уесь ліс був уже привик до того і шумів собі, як завсіди, не відчуваючи нічого підозрілого, лишењ ялиці-матері журно хитали на всі боки вершками, немов шукали звідкися якогось порятунку.

Коли усі ялиці були вже поміряні й позначені, — ті люди перестали приходити на Чертеежик і ліс зовсім заспокоївся. Всі поранені ялиці почали заливати свої невеличкі рани жовтою живицею і поводі почали забувати про тих, що їх усіх так по варварськи поранили. Усі думали, що вони вже не вернуться більше на Чертеежик. Лишењ старі ялиці щодня тривожно споглядали своїми турботливими вершками ген, в долину, і як лишењ доглянули яких людей, що прямували в сторону Чертеежика, — зараз починали шуміти на сполох. Вони прочували, що лихо ще не проминуло і що воно може надійти кожної днини.

Аж одного дня, коли сонце ще не було виглянуло ізза Лопінки, почулися голосні разомови і дзен'кіт заліза об залізо. Матері-ялиці зашуміли тривожно: гу-гу-гу-у-у... Що це таке? — гу-гу-ту-у-у...

Це з долу йшла ціла хмара лісових робітників з пилами, сокиралими, цапинами і з клунками за плечами. Прийшли на край ліса, поскидали на кучу свої речі, розклади вогні, відпочали трохи, а потім почали ставити буди. А пополудні почалося нещастя: усі робітники почалися по двох, розійшися по цілому лісі і почали рубати позначені ялиці.

Бей! із страшим звійтом застогнали перші падаючі ялиці. Смертью, попереду увійшли усі ялиці, затихли, позівшували спошійно, вершками тихо перевітрувалися. Що це таке? Чи ж це було старі ялиці, які почуди стояти своїх доньок

струнких, прекрасних та зелених. Потім поспішали їхні голови, гарем і шуміли тихо, немов радиця між собою що робати, що робати? Та на довгу раду не було часу, бо здолу все голосніше й голосарне дено-силися стукоти сокир, пильяння пил і підлання з великом стогонем та зойком їхніх доньок, молодих ялиць. Вони блігалько поклонилися своїми пішими вершками в сторону полонинського, щоб дономіг їм ратувати їхню загрожену родину.

Не відмовив їм буйний вітер полонинський своєї помочі, пролетів скоро на Чертеежик і так подув, щоувесь ліс аж задріжал і захітався. Всі ялиці, старі й молоді, побралися разом гиллям, мов руками, гнулися до половини, аж в струнких крижах тріщало, верхами гуділи люто та іненависно, кидали сухим гиллям на долину...

На час бурі пильяння пил і стукання сокир було на мить трохи затихло, але знову голосно запильяли і застукали, як раніше: люди рубали ліс дальше. Тоді вітер почав ще сильніше хитати ялицями на всі боки, почав крутити їхніми і вивертати з корінням. Шайно тоді лісарі перестали рубати ліс. Вони посходили разом, притігдалися розшалілому лісові і почали поволі сходити у долину. Та зовсім у долину не пішли, лишень позалазили до своїх буд порозпалювали вогні, понаварювали чого мали, понайдалися й полягали спати.

А на другий день, скоро світ, знов рознеслося по цілому лісі ще голосніше пильяння, стукання і стогони падаючих ялиць. І на другий день знову запросили ялиці-матері вітер полонинського, щоб ратував їх струнку, зелену родину. І знову вітер не відмовився, пролетів на крилах бурі, термосив лісом як міг і кілько мав сили. Та це нічого не помогало: замало в нього було вже сили, вчора забагато знемігся і сьогодні не міг уже вивертати ялиць з корінням, а й сухого гилля було вже замало і лісарі не побоялися вже сьогодні нічого і рубали немилосерно ліс далі.

Заридали-заплакали нещасні матері-ялиці, поклонилися аж до ніг вітрові полонинському і почали благати: Рятуй нас, рятуй нас...

І ще раз не відмовив їхній просьбі буйний полонинський і тим разом навіяв таких густих, чорних хмар, що з дня зробилася ніч, а з тих хмар полився такий дощ, що в горах аж заклекотіло від потоків. Та й це багато не помогло: доки падав дощ, лісарі поховалися до своїх буд, а як перестав падати, — рубали ліс далі.

Від тепер, щодня й щодня, від ранку до смерку, розносився по Чертеежику нестримний, щораз голосніший стукіт сокир і пильяння пил, та щораз жалібніше розносився стогон падаючих ялиць. Ялиці-матері аж поніміли із журби: похилили додолу гилля, позівшували верхні і з сумом, мовчки, притігдалися на свою нещасну родину, що покотом лежала довкруги, повиверчувана та повикручувана на всі боки, начірше, ніж після найстрашнішої бурі.

На цей страшний вид, нещасні ялиці-матері стратили усю надію на порятунок: вони похилилися одна до одної, немов закурена неща-сна сім'я над дорогим небішником, і шуміли тихо, журилися — оплакували гірку долю своїх доньок зелененьких... А лісарі рубали! Без перстанку гупали від ночі до ночі сокирами, пильяли пилами, кричали голосно: остережно! — і молоді ялиці валилися одна по другій на землю...

Що ж бо вони могли зарадити тому нещастю? — Нічого!.. Вони зробили все, що могли: вивіяли усю вітрову силу, поскідали із себе усі сухе ломачину, а тепер стояли замілі з болю, і чекали кінця...

А кінець скоро наблизяється. Он, лікарі позрubbували уже усі ялици на Грунку, на Переїзку, а тепер уже і до них наближаються... Неваже ж і їх не мене доля гострої сокирі і аубатої пили? Неваже ж у тих безсердечних лікарів нема і хрихіткі милоєврдя і вони не пошанують їхньої старости і їхньої заслуги, що вони розвели такий гарний, великий ліс? Неваже ж і їх повалять так, як повалили уже тисячі їхніх дольок?

О, ні, ялици-сестриці! Не надійтесь від людей пощади. — люди вже не пощадять, бо їм треба грошей! А для грошей, люди не тільки вас, ялици прехороши, постиняють, а навіть людей, братів своїх і сестер, побивають, щоб тільки якнайбільше грошей нагарбати і якнайбільше зла тими проклятими грішми заподіяти на світі!

Он, уже двох лікарів підходить на горбочок, де росте крайня, найкраща, найструніка і найгрубша сестриця. Підійшли і обухами почали оба гатити в її могутні груди. Заніміла, завмерла нещасна сестриця з болю та з жаху. Ані духового зойку-стогону не видас. А ті гатять далі обухами, наслухують і говорять:

— Здорова, як домб...

А як обстукали її із усіх боків, тоді почали пиляти. Цілий день пилили і рубали і щойно над вечером звалили її. Гідно падала ця найкраща ялици-сестриця: ні вершком не зашуміла, ні найменшою гилякою не заскрипіла, ні одним корінцем не затріщала... Не жалувалася і у нікого пощади не просила. Упала по геройськи, так, як належить великій геройні-мучениці...

Друга сестриця-маті також пішла слідами гордої першої: вона також гідно лягла покотом на побоєвиці, як її сестриця і ціла родина.

І третя, з трьома вершками, також постановила вже була, коли і її почали вже бути пилити, спокійно упасти, — але коли вона ще востаннє перед падінням глянула на Чертежик і побачила, що увесь він був покритий позрubbуваними їхніми донями, — її так заболіло в її смоляному серці, що вона рішила помститися.

Вона далі ніби то спокійно прислухувалася, як пилиють її живе, біле тіло, а тихцем почала шуміти-упрошувати полонинського вітру, щоб він щераз, уже востаннє, послужив їй і допоміг помститися.

Вітер не відмовив їй в останній прослобі: і коли вона, вже підпилина, хилилася вдолину, щоб упасти, і коли лікарі з радісним покриком утикали у противну сторону, — тоді він нагло дмухнув з усієї сили, мов громом роздер усі її три вершки і одним з них кинув у ту сторону, куди тікали лікарі. Зі страшим шумом, свистом і гуком верх цей звалився на утикаючих лікарів і повалився на їхні голови...

А коли надібгли інші лікарі, щоб рятувати своїх товаришів, — вони зжахнулися: верх розсатаній ялици поприколював їхнє мясо тиличами гострих галузок, кості порозчавлювали своїм тягарем і відразу грубими ломаками видер глибоку яму і вдусив до неї тіла зненавиджених лікарів, щоб вони своїм трупом не поганили хорошого, білого світу...

Отак помстилася ялици за свою зелену родину...

Д-Р ОСТАП ГРИЦАЙ
(Віден)

На вітварі всежерти.

Риси до малюнку життя полк. Е. Коновалца.

III.

Як один з чоловічих представників ЦеСУС-а — який в тому часі мав уже за собою чотири роки своєго існування¹⁾ — Коновалець брав участь у II Всеукраїнським Студентським Зізді в липні 1913. р. у Львові, на якому виголосив реферат „Справа університету“. Позатим же той Зізд лішився Полковникові у тривкі памяті, особливо завдяки відомому рефераторі Дмитра Донцова „Сучасне політичне положення нації і наші завдання“²⁾ Донцов належав тоді до групи емігрантів із Східної України, з якими молодий Коновалець зазнайомився як студент у Львові, а з котрими він, крім Донцова, згадував ще Степаненка — мабуть кооператора Олександра, власного опіля большевиками на Московщину, де він 1924. р. помер, — Андрія Жука³⁾ та д-ра М. Залізняка.

— „Знайомство з людьми того круга — говорив Полковник — дало мені щойно зможу порозуміти гарадз принцип соборності України, і керуватись ним як основною засадою в моїй праці далі. А притім не без значіння для нас було й те, що ті діячі в хаосі тодішніх політичних обставин орієнтувалися з усією рішучістю на Австрію і при її допомозі надяглися — на випадок сподіваної тоді війни — повести успішно нашу національну справу. Отак можу сказати, що обік науки у проф. Боберського акту Січинського, знайомство з придніпрянською еміграцією це третій найважніший момент моєї молодості“. Зокрема ж про згаданий вже реферат Донцова Полковник висловлювався ще й тепер в живим признанням, вказуючи, що на галицькім ґрунті та в тодішніх умовах нашого життя він, завдяки своїй ширшій та сміливій концепції, був своєрідною сенсацією. Правда — провідний соціал-демократичний підхід тодішнього Донцова, який так ярко проступав в його рефераті „Школа й релігія“, виголошеннім Зізди Української Академічної Молоді у Львові в липні 1909. р.⁴⁾ був визначений референтом і тут з усією чіткістю. — „Я, як соціал-демократ — каже Донцов — менше ніж хто інший схильний признавати універсальність принципу загально-національних інтересів⁵⁾. Та суть — додає він — в житті нації моменти, коли саме існування, ціла її будуччина наражена на небезпеку. Таким моментом був для Франції і Польщі 1793. рік, для Німеччини 1813., 1908. для Туреччини. Тепер же цей момент наступив для нас. В такі моменти в оправданим укладати одну спільну політичну програму, коли не для цілої нації, то бодай для її переважаючої більшості“ (ст. 6). І застійноючи отак преміси тієї програми, Донцов дав у своєму рефераті спершу основну характеристику зрадли-

¹⁾ В рокознанні. Українське студентство в минулому й сучасному. 1938. О. Г.

²⁾ Видано окремо заходами „Молодої України“ у Львові 1913. р. О. Г.

³⁾ А. Жук видав у тім часі брошуру „Українська Кооперація в Галичині“. Кіїв-Львів, 1913. О. Г.

⁴⁾ Виданий у Львові 1910. р., накладом Українського Студентського Союза. О. Г.

⁵⁾ Всі підкреслення оригіналу. О. Г.

вої дволичності російського лібералізму, репрезентованого тоді такими типами, як Мілюков, Струве та іх однодумці, демаскуючи їх як — по суті — теж незрушних прихильників ненаситного імперіалізму Москви. Болігамісць відіснення тих надій —каже референт — що їх покладалось на демократичний інстинкт російських лібералів, ми дочекалися надзвичайно цікавого факту: в той час, як свідомість угоди в поляками захоплене чим раз правші верстви російської суспільності, в той саме час до табору зледідованих ворогів українства переходять чимраз лівіші російські елементи. Мобілізація подавляючої частини політично активної російської суспільності проти головних постулатів українства — стала фактом доконаним. Мусіли арештою признати це й ті апостоли порозуміння межею вовком і ягням, що з упертістю маняка роками повчали нас про потребу „доброго тону“ супроти російських поступовців” (ст. 12). Взагалі ж — чуємо — „нині немає такої підлоти — аж до зради своїх власних принципів — котрої не допустилися б російські ліберали там, де ходить про поширення авборчої політики царату” (ст. 13).

„І тому — включав Донцов — коли наша нація чув в собі силу й волю до життя, коли вона почував в собі організаційний талант, который вона так близкучко колись виявила, коли вона не хоче добровільно замкнутися в тій труні, которую її готують російські молодотурки — одиноким виходом для неї мусила б бути програма не автономізму, лише політичного сепаратизму. в тій чи іншій формі — все одно“ (ст. 17).

Після того ж наш референт, зясувавши в широких перспективах загальну політичну ситуацію в тодішній Європі, характеризовану ним як наближення загально-европейського конфлікту у звязку з „пробудженням неісторичних націй“ (ст. 24), видигає, як відомо, орієнтацію на Австрію як необхідний постулат хвілі в сторону українців з огляду на можливість збройного конфлікту між Австрією й Москвою. Бо „пробудження неісторичних націй — аргументує Донцов — (а зосібна української) в Росії і заведення надій на російський лібералізм викликало для українців потребу нової політичної гравітації, тоді, як пробудження неісторичних націй в Австро-Угорщині і конечна її еволюція у сторону національної рівноправності — створює з цеї останньої новий, потрібний нам центр слов'янської гравітації...“⁴⁾ Тому, коли б ми тепер, в тій великій бурі, гуркті котрої вже ловить наше ухо, не кинули всі наші сили... на сторону противників Росії, — то це був би злочин перед нашою нацією і її будучиною...“ Значить: „Чинний удел в австро-російськім конфлікті по стороні Австрії в цілях реалізації програми сепаратизму — ось має бути гасло нинішнього дня“ (ст. 24/25).

Згадуючи отак вражіння, що його зробили колись на цьому провідні думки того визначного голосу Д. Донцова, Полковник підкresловав з однієї сторони його помітно борку рішучість в тому часі, коли політична робота нашого тодішнього національного проводу в Галичині всетаки не виявляла тієї несхитно простої лінії, якої треба було надіятися хочби після акту 12. IV. 1918 р. З цього погляду М. Грушевський ще в р. 1911, в одній зі своїх статей на громадянські теми писав таке:

⁴⁾ Справу цієї гравітації у звязку з колишнім московським пансловіажом Пушкіном, Достоєвським і Давідовським актуалізує ще й нині між Іваном передовицем в журналі „Deutsch-Ukraine-Zeitung“, ч. 8 т. 29, 1. л. р. О. Г.

Останніми часами крім старого нахилу до опортунізму, що виростав в недостачі довіри у власні сили, помічається в наших політичних верхах певна неохота до всякої політичної радикальнії і різкої опозиції наслідком надій на можливу зміну правителственої політики супроти українського народу, через переміну політичних течій в високих сферах, через впливи нового австрійського імперіалізму, що буде шукати оперті і в елементі українськім, а не виключно польськім, та інше. Ці неясні передчуття, ці передчасні в кожнім разі рахунки уже роблять новий настрій — охоту показати український елемент неісторично-політично-настірим“, здібним до ролі staatserhaltend, отрясти його з підозріння уся-проф. Грушевського та взагалі його ввесь підхід як політика відносно справ Галичини було осуджено дуже гостро в окремій брошурі.⁵⁾ Та про те годі не сказати, що — як це вже я зазначив у попередній, другій частині оціві мої праці — проти затій наших національних ворогів та мало-прихильників нам австрійських урядових кол, в нашої стороні не бачилося нерушно послідовного і загального відпору. Відпору, дух якого пронизував би народ в усіх його громадянських слоях так ущерб і всеціло, як напр. оправданим назвати всю епоху перед вибухом світової війни 1914 р. епоху вакхічних суперечностей, які навіть в ріках крові, пролитої на боєвищах мірі осередком питомих собі суперечностей була й мусила бути тоді наша Галичина з усім її національним та громадянським життям, повним необідніх розбіжних шляхів, розбіжних амагань та непевності щодо найвищої, оконченої мети. І з того то в наших поетів тоді, навіть у найбільших, навіть у Франка, іноді тон страшливої зневіри, або просто цинічного глуму. З того ж камяні хрести розпучливої втечі у світ за очі. І з того оте — як казав Коновалець — „колосальне вражіння“, що його зробив на нього чин Мирослава Січинського, як акт всенаціонального значіння, всенациональної оборони, довершений молодою людиною розважно, певно і вцільно, без гамлетівських хитань і без оглядання на ніщо і на нікого. І може з того в молодого Коновалця і пильніша увага до відчitu при-дніпрянського емігранта, що з жагучістю молодого революціонера розкривав молоді перфідію московських предтеч большевицького ліберал-імперіалізму, бачив усе наше дотеперішнє життя — ще від 40-их років — під знаком вузького провінціоналізму, захистав підесталом ідола драгоманівщини, і видигнув клич мілітарного виховання й мілітарної організації молоді та систематичного політичного виховання народу в дусі сепаратизму від Москви. Правда — одною з помітних суперечностей в рефераті Донцова було те, що він, видигаючи необхідність розриву з Москвою, мимо своїх пессімістичних виводів щодо поляків усе таки заявив, що:

„Коло б польська політика перейшла в руки мудріших людей, коли б у великих руках світового значіння польський і український прапор ішли разом, то ми були б перші, що цим людям простягли б руку до згоди“ (ст. 18).

⁴⁾ Михайло Грушевський: Наша політика. У Львові 1911. Ст. 11. О. Г.

⁵⁾ Наша політика і професор М. Грушевський. Львів 1911. Теж: О. Бурнатович. Українська ідеологія революційної доби. Віденсь 1922. Ст. 17. О. Г.

Справді — яка суперечність!*)
Бо їй між тими „мудрішими“ поляками навіть такі славетні „мудреці“, як соціаліст Пілсудський, виявили нам аж підто скоро, що вони також смертельні вороги українства, як і тавровані Донцовом московські лже-ліберали. І що революційна агресія, звернена тільки проти Москви, не розвязувала нашого питання гарад тоді, як під боком у нас шкірились на нас жери баденівських виборів та взагалі вся *Polonia militans*. Ота, що починаючи від кожночасного презеса „Кола Польського“ аж ген до ляцького будничика в Личакова, готова була в кожен мент верещати до нас слова: ми ляцьких демонстрантів у Львові, в неділю, дия 19. IV. 1908 р.: „Galicya to polski kraj, a Lwów to polskie miasto! Набба Україном, wywieszać ukraińców, bić, mordować podlachy hajdamaków!“¹¹⁾

Тепер же спітайте:

Ну, а „орієнтація“ на Австрію? Та, що — як це ми чули — мала тоді бути в нас гаслом дня?

Я пригадую собі, як хмарилось високе чоло Полковника, коли йому довелось висловлювати думки, звязані з цим, на око таким простим питанням, всетаки повним утасних, непримирних суперечностей. Бо це правда, що Австрія відповідно до своєї, так дуже цісарськими істориками прославлюваної, історичної місії, мала бути захисним заборолом для всіх народів, що знайшлося упродовж століть під її пануванням, зокрема ж народам слов'янським в погляду на небезпеку московську. — „Вщерь і основно ріжне та ніби просторами всього світу відділене від себе в розуміння питання національностей в Австро-Угорщині і в Росії — писав недовго перед війною д-р Вальтер Роде в одному з наших пропагандивних видань¹²⁾ — Росія — це авійський деспотизм, це п'яній великан, що топче по своїх народах важкими чоботами і намагається їх вигублювати тоді, як Австро-Угорщина — це вигідна хата, влаштована народам для їх морального, політичного і економічного добробуту. Росія — це винищування народів, як державна засада, поневолювання інтелігента, робітника і селянина при допомозі ватаг узброяних варварів, організація опришків та влодів у допомозі поліції для масакрування населення по наказу влади. Росія — це садистична насила здеправованого урядництва, це злодійства і перекупство в адміністрації країни, це вліденна непевність життя і власності та аневага до всякої національної самобутності й особливості, до всякого права та людського достоїнства. Росія — це кнут, тирма, Сибір, голодова смерть і розпук. Зате ж Австро-Угорщина, у протиставленні до царського режиму, це пошана нації та релігії, повний державний добробут та безпечність особи і майна, відсутність усяких військових та бюрократичних насильств, справедливість, ласкавість, поступ та всі блага культу-

*) Пор. до того що Бурнатовича І. с., у звязку з твором Донцова „Підстави нашої повітності“ (Відень 1921, видавництво Донцовых). О. Г.

¹⁰⁾ Каганець Марко, український селянин і громадський діяч, згинув пробитий майдармаками під час виборів до сойму в селі Коропець, бучацького повіту, 1908 року. О. Г.

¹¹⁾ Пор.: „Весь світ в українській справі. Подія 12. квітня 1908. року“. Видавництво „Шлях“, Київ 1908. Ст. 10. О. Г.

¹²⁾ В передмові до брошюри д-ра Володимира Кушніра: „Die Ukraine und ihre Bedeutung im gegenwärtigen Kriege mit Russland“. Відень 1914. Ст. 4/7. У другім виданні цієї брошюри — в р. 1915. — передмови д-ра Роде нема. О. Г.

ри нашого часу. Отимто в союзі з Австро-Угорщиною живуть і розиваються такі визначні народи, як німці, чехи, мадяри, поляки, словінці, румуни, хорвати й українці, і хоч усі ці народи не живуть у згоді зі собою — тому, що оконченої форми організації в цього погляду ще не знайдено, — то проте вони (і це є найважніше!) втішаються рівними правами, ладом та і владою закону. Отак модерна Австрія — це свідоме обмеження на великанське завдання, бути державою австро-слов'янських народів та державою німецького народу, визволення тих народів з вікового примусу, проголошення всецілої повнолітності — ось програма австро-угорської держави. А історична місія Австрії назовні в тому, щоб захищати вищу культуру згортованих в її лоні народів і держав проти посягань панславізму на Сході, який намагається в усіх сил доказувати пустим криком, що немає різниць між культурою австрійських словян і Росії, та що своїм вством усі словяни в собі рівні! —

Як бачимо — тоді, коли Австрії треба було українців необхідно, її адвокати вміли з неї робити просто Сезам усіх благ на світі, зокрема ж відносно нас, які ми знали найкраще, чи так то вже і справді доводилось нам тут утішиться „рівними правами“, як писав д-р Роде у своїй ультра-loyal'nyi передмові до твору нашого публіциста. Та всетаки варт воно підкреслити тут те, як прекрасно визнавався 1914. р. німецький інтелігент в тому, чим була царська Росія, та взагалі Росія як держава. А яка ж розбіжність думок і концепцій була з цього погляду в нас, коли то напр. — уже після Крутів і Базару! — передовий публіцист, колишній шеф-редактор „Діла“ і перший державний секретар закордонних справ ЗУНР-и, д-р В. Панейко, викладаючи свою політичну програму, писав:¹³⁾

„... Самостійність України у противосійській концепції...¹⁴⁾ є неможлива до здійснення в незалежних від нашої волі природних і міжнародних причин. Тай треба собі ще й сказати, що як би така самостійність і була в корисних обставинах можлива до здійснення (що не відповідає правді), то тоді треба б концепцію цю, як органічно шкідливу українському народові, відкинути і поборювати. Та відкидаючи, як безнадійну, неморальну й шкідну, концепцію української самостійності тільки-що означеного характеру, українська нація — читай: д-р Василь Панейко! — ставить перед собою іншу концепцію національної самостійності, концепцію, відповідачу історичним і природним конкретностям як і постулатові інтервалистичності цілого українського народу, Справдішньої Соборної України, тай життевим інтересам українського племені в області міжнародної і світової політики. Це — концепція самостійності української держави в організаційнім звязку з таксамо самостійними державами великоруського народу й інших народів бувшої царської імперії в Європі і в Азії... Це невмолямий закон. Україна й Московщина — чи їм це мило, чи не мило, призначенні природою жити зі собою у

¹³⁾ Василь Панейко: Зединені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. Відень 1929. Стор. 31/32. О. Г.

¹⁴⁾ Підкреслення оригіналу. О. Г.

¹⁵⁾ Підкреслення — аж до кінця цитату — мов. О. Г.

зв'язку більшім, ніж з іншими державами народами, призначені бути спільнокомуністами в одній імперії, призначенні здійснити кожну свою самостійність у рамках цієї спілки . . .”

Або пригадаймо собі, з яким то просто обуренням боронив радянської концепції в нас колишній представник ЗУНР-и у Вашингтоні теж передовий публіцист — Юліан Бачинський! Якто він, намагаючись звести до абсурду всі тези української національної політики, а разом з тим і всі аргументи проти большевизму, видвигнені В. Кучабським у книжці „Большевизм і сучасне завдання українського Заходу“ (1925)¹⁶) — хотів броштури Кучабського далеко не такий агресивний, як тон передмови д-ра Роде! — не заважався вмалювати свою ж таки, рідину, українську націю в можливо лихім, аж нікчемнім світлі. Отак нпр. наскочивши на справу історичної місії України між Сходом і Заходом, Ю. Бачинський, ніби забігаючи аплязує і ласки большевиків, вигукав так: — „Чи не є це вже просто смішною химерою? „Означити історичну місію“ — що це значить? Чи український нарід має сповнити серед інших народів якусь спеціальну місію? Яку? І взагалі, чи призначено якому народові — і то вже наперед — та і ким? — сповнити якусь історичну місію? А українському народові? Що дали йому на протязі тисячоліття його „історичні змагання“ і географічне положення його території? Чи не повний упадок — з висоти минулої суверенності? — й цілковите поневолення та обездешення?“ —

А далі наш колишній амбасадор у Вашингтоні глумиться з українського народу такими словами, що повторювати їх дослівно на сторінках нашого журналу я не осмілююся. Коли ж взагалі згадую про його писанину, то тільки на те, щоб уяскравити гаразд обриси тієї епохи, на тлі якої кристалізувалися своєю духовістю такі вірні і всежертовні сини народу, як Евген Коновалець. І щоб пригадати притім нашему читачеві, якими то важкотрудними шляхами іде в нас ще й сьогодні розвиток національної думки, свідомості і національного чину. Як то ідеологічна розбіжність, хиткість і невгода зазначуються в нас усе наново своїми руйнницькими рисами навіть там, де — здавалося б — в українця двох думок бути не може, де навіть дещо краще в наших справах обізнаний чужинець думає іноді більш простолінійно, ніж хтось з наших Панейків і Юльків Бачинських. І як дуже тому треба нам цінити й шанувати кожну людину, що всілу своєї ідейної праці і твердої характерності змогла двигнутись понад сірий рівень буденщини, і мала на приміті й одиночкою ціллю тільки працю для добра і чести рідної нації! А посвятившись отак всеціло для неї, поклада на вітварі всежертови Батьківщини з глибині святої вірності — душу і тіло . . .

Бо посвята за нарід — найвища жертва есть.

Але вертайте до нашої теми знову. Як це вже було сказано — праця Коновалця в останні часи перед вибухом світової війни визначувалась продовжуванням університетських студій в живім контакті з громадянською роботою нашої академічної молоді у Львові, та організаційною

¹⁶) В „Листі до През. д-ра Е. Петрушевича“ та у статті „Поговорім раз на березні 1925. р. О. Г.“

діяльністю по гуртках і товариствах тут і в околицях, чого свідоцтвом є організаційні авіти, що їх складав Коновалець при нагоді чергових зборів львівської філії „Просвіти“.¹⁷⁾ Я найшов згадку про такий його реферат, почались у середу, 19. березня 1913. р. — „Делегатів читалень у Львові, що поїшли з повіту і міста Львова — читаемо про те в „Ділі“ а того ж дня — явилось понад 200. І відрядний це факт, що вперше в історії львівсько-українська інтелігенція зацікавилася близче цим повітом — (1913. р. вперше! — О. Г.) — та прибула на збори, а це подає надію, що вдастся нам бодай по змозі протидіяти ворожої стороні — полякам і москові філіям, — які ідуть повним наступом з Іх денаціоналізаційно-засобах, щоб лиш добути щонайбільш успіхів з Іх денаціоналізаційної роботи. Збори відбувалися в дуже поважнім тоні і з великим зацікавленням. Отворив їх радник др Евген Озаркевич, після чого покликав до превідії о. декана Еляшевського Богдана з Защкова, а на секретарів Хоміна Гриця, студ. прав, і Габронського Михайла, учителя з Защкова. Головний Відділ репрезентув його містоголова о. сов. Теодорій Лежогубський. Звіт Відділу зложив секретар того, п. Микитей Григорій, після чого п. Евген Коновалець обговорив у своїм рефераті просвітню акцію в місті Львові і в повіті, а п. Бубела прочитав реферат на тему: „Стан повіту і план дальнійшої акції“.

Як бачимо: це невеличкий собі, а всетаки важкий документ часу.

Бо він показує нам передусім, якто прегарно вели організаційну працю у львівськім повіті наші студенти під проводом Евгена Коновалця як організатора повіту з рамени Головного Відділу „Просвіти“, коли на Загальних Зборах філії змогло явитися 200 делегатів наївових клітин. А далі: як міцно вмів закріпити Коновалець організаційні основи у своєму рідному селі Защкові, коли між його представниками на Зборах ми бачимо і пароха цього ж села і його вчителя! Поправді — якщо молодий Коновалець поклав собі після матури завданням оту „абсолютну організацію“ свого села і повіту, про яку я згадував у цій моїй праці вже раніше, то ці слова не були ніякою фразою, а заповідали мужньо вирішений і довершений чин. І було це досягнення, гідне загального стану праці тодішньої нашої „Просвіти“, бо посکільки читати тодішні звіти із Загальних Зборів Централі „Просвіти“, то тут число відпоручників читальень виносило 2500, число делегатів від членів Товариства 2000, а всіх членів — якщо були б зібрались разом — 130.000.

Дійсно:

Наші українські маси все були гідні того, щоб працювати над ними, якщо лише провідники тієї праці відповідали своєму завданню вповні.

А саме в епоху, про яку саме мова, завдання нашого Проводу стало щораз то важливіше і більш відповідальні.

Бо як цекажеться у рефераті Донцова: — „Наше ухо вже ловить гуркіт великої бурі...“ Покицьо, правда, лише у відгуках війни на Балканах

¹⁷⁾ З цього погляду було б завданням наших людей у краю, пошукати за тимвітами Коновалця в архівах львівської філії „Просвіти“ — посکільки вони ще існують! — і в реконструювати на їх основі точний образ організаційної роботи Полковника за час від 1909—1914. р. О. Г.

ні, що велася вже від 1911. р., і в якій у такій великій мірі була заініціювана Австро-Угорщина. І що наші діячі стежили пільно за розвитком власного політичного положення, на це доказом між іншим такий авторитетний голос, як відповідь д-ра Костя Левицького — тоді голови Української Парламентарної Репрезентації у Відні — на анкету у справі війни на Балкані, влаштовану в січні 1913. р. редакцією віденського пів-офіційного журналу „Reichspost“. У своїй відповіді д-р Левицький писав таке

— „Нема сумніву, що події на Балкані не остануть без сильного трів'яного впливу на нашу державу, а саме тому, що наша держава мусить уже раз зробити лад з національним питанням.¹⁸⁾ Доля Туреччини повинна бути тим моментом для Австрії, що тільки вдоволення народів у державі єсть її найсильнішою підпоровою, а невдоволення веде до упадку. Ця наука важна особливо для Австрії, бо її місією: бути пристановищем для слабих і тих націй, що потребують змоги розвитку. Нажаль — не сповнила досі того завдання монархія, бо лише чотири сильні нації були у змозі досі розвинутися в нашій державі: мадяри, німці, поляки, вікінги ж чехи. Але національний проблем в Австрії треба врешті розвязати, відповідно до тієї мети треба заінтуровати нову політику пограничну, отож як відносно південних словян, — щоб вони не хилилися у сторону закордону — так і відносно рівноуряднення русинів¹⁹⁾ з іншими націями. Ми, русини, домагаємося тільки того, щоб нас трактовано як рівноуряднені з поляками, щоб ми осягнули ті самі вольності, що й поляки. Це заразом одинока та найкраща охорона границь монархії, найпевніше забороняло проти русофільської пропаганди в Галичині. Тут ось треба вести політику позитивну, ніякі репресії не поможуть нічого. Тоді русини не будуть гравітувати в сторону Росії — чого саме хоче російська політика, — а навпаки: українці в Росії будуть бачити слобід спасіння в Австрії. Адже вже явно говориться в Росії про те, що русофільська пропаганда повинна бути — відповідно до плану російської закордонної політики — „підготовкою окупаційного терену в Галичині“. Та досі ця політика розпуки огорнула тільки деякі дрібні групи руського народу, бо вони стратили вже всяку надію на визволення (rusького народу) в Австрії. Затеж якщо вірветися з практикою, що ми, русини, в Австрії находимося не під австрійським, а під польським правлінням, і якщо верховодство поляків у Галичині уступить перед рівноправністю обох народів, то і приманчиві співи з тамтої сторони кордону на захоплюватимуть у нас нікого. Ми хочемо ось мати державну безпосередність, а найпевнішу запоруку її бачимо в наданні національної автономії всім народам, усе одно, чи при далішім існуванні дуалізму, чи при іншій формі держави²⁰⁾“.

(Далі буде).

¹⁸⁾ Підкresлення мої. О. Г.

¹⁹⁾ В німецькім оригіналі: „Ruthenen“, а не „Ukrainer“. Цікаво, чи так написав д-р Левицький, чи може так справила редакція „Reichspost“? О. Г.

²⁰⁾ За текстом у „Длі“, 2. I. 1913. р. О. Г.

ОСІП ДУМІН
(Кенігсберг)

Німці в українській армії 1917—1920. pp. Розділ із історії німецько-української співпраці.

I.

Німецько-українські зносини перед світовою війною.

Німецько-українські зносини, що їх початок датується IX. століттям, стали тіснішими щойно під кінець XVIII. століття. Переход Галичини під вітхи українського народу підлу Польщі в 1772. р. значив для галицької режіму польської шляхти.¹⁾ Марія Тереса і Осип II. старалися з політичним мотивом піднести культурний рівень і добробут українського населення, що стало найвірнішим народом габсбурзької корони. Український елемент мав бути скріплений, щоб підірвати основу польської ірреденти. Український селянин перестав бути в 1782. р. кріпаком і знайшов охорону перед гнобленням польських дідичів у відповідних законах, а також в австрійському урядництві. Тодішню українську одиноку інтелігентну верству, грецько-католицьке духовенство зрівняло з римо-католицьким і даною змогу піднести свій освітній ценз.²⁾ Це допомогло українському греко-католицькому духовенству в Галичині станути на довгі часи національним проводом.³⁾

Таким чином реформи цих обох освічених австрійських монархів створили основу під українське національне відродження в Галичині. Під час здавлювання польського повстання в 1846. р. в Галичині і мадярсько-угорського в 1848/49. рр., українці брали активну участь по стороні уряду. В послідуючих часах однаке, зуміла польська шляхта відискати в Галичині утрачену супремацію. В 1867. р., цебто після того, як Австрія в наслідок програної під Кенігсцем війни, мусила зректися централізму, дісталася вона від цісаря Франца Осипа I. право забезпечений заряд цього краю — враз з українською його частиною, в свої руки. Це товкнуло старшу українську генерацію звернути свої очі в сторону Росії, молодша ж генерація взялася за розбудження та збирання внутрішньої національної сили і мимо незвичайно несприятливих відносин добилась в своїй праці значних успіхів.

В Росії зачалося українське національне відродження скоріше, вонож і видобуло із себе більш моральних та духових сил, як українське відродження в Галичині. Але там український рух не робив поступів ізва брутального утиску російської адміністрації. Зупинився на границі російської держави.

¹⁾ Пор.: Titus v. Wojnarowskyj: Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft. Відень 1921., том I.

²⁾ Тут слід вгадати заложення львівського університету в 1784. р., і греко-католицької генеральної семінарії в 1785. р. В духовній генеральній семінарії у Відні від 1775. р. було 14 місця призначених для українських студентів теології. Пор. В. Шуцрат: На дослідку нової доби, Львів, 1918. стор. 61—67.

³⁾ Гл. О. Думін: Die nationale Wiedergeburt der galizischen Ukraine und ihre Geistlichkeit. „Kyrios“, Vierteljahrsschrift für Kirchen und Gesteisgeschichte Osteuropas. Кн. 1/1, в 1938. Стор. 75—88.

Становище українців у світовій війні.

До початків 20. ст. бракувало українству загальної національно-політичної мети. Галицькі українці бажали тільки, через поділ Галичини на державні краї, визволитися з під польського панування, при чому австрійські німці та династію вважали за союзників. Натомісъ українська інтелігенція в Росії ставила як межу своєї боротьби цілковите повалення царата і перебудову російської держави на федерацію вільних народів, що забезпечило б також свободний розвиток української нашії. За своєго союзника уважала вона всі поневолені царицам народи. Вона думала, що тільки царат бажає знищенні українства, а сам російський народ, по поваленню царата виречеться і його імперіалістичних стремлінь та виявити зрозуміння для українських бажань. Тільки мала група, реprezentована письменником Олександром Кониським († 1900) не піддавалася таким ілюзіям, а числила в спрії визволення України з московської неволі на поміч Німеччині.⁴⁾ I хотій вона не предприняла ніяких практичних кроків, щоб зорієнтувати принайменше українську інтелігенцію на Німеччину, та російська шовіністична преса сильно вдарила на неї і стала її обвинувачувати в тому, що нею кермують Берлін і німецький уряд підpirає її фінансово.

Змагання галицьких українців тісніше звязалося з австрійськими німцями також не могло рушити з місця. Австрійський уряд не відважувався підpirати українців, бо боявся втратити свою найсильнішу опору в парламенті, цебто „Польську парламентарну репрезентацію“ чи т.зв. „Коло польське“. Австро-німецькі партії підpirали тільки деякі українські домагання в парламентській боротьбі. А все ж таки українство в Австрії поводі скріплялося і висунуло постулати менш-більш схожі із всенімецькою програмою австро-альпійських німців, що в українській формі звучали: обединення всіх українських земель в одну українську самостійну державу. Ця всеукраїнська програма вказала галицьким українцям, які вони мають заняти становище, так а причин розумових і чуттєвих, супроти наближающегося європейського конфлікту. Росія гнобила українців і в ім'я безлеки своєго великородзинного становища старалася їх за всяку ціну винадовити, отже побіда російської аброй була б рівнозначна із знищеннем української нації. Навпаки ж побіда німецької й австрійської збройної сили принесла б більшості українського народу визволення з російської неволі, і чим більше загострювалися відносини Росії до її західних сусідів, тим виразніше зазначали українці свою прихильність до Німеччини й Австрії. Для підчеркнення цього становища виставили галицькі українці зараз після вибуху світової війни боєву формацию, „Українських Січових Стрільців“.

Польська парламентарна репрезентація у Відні, побоюючися, що існування українського легіону пошкодить її власним національним інтересам, розпочала негайно протиділення. З огляду на поляків заняв австрійський

⁴⁾ Ця група числила на чимраза більш, від 1875. зростаюче німецько-російське противенство. Вона вірила також, що проект Гартмана в журналі „Gegenwart“ (том 34, 1887, стор. 401 і даліш і том 33, 1888, стор. 1 і даліш), створати в українських проміжній нові державу в інспірований Бісмарком і виявляє дійсні наміри їм, уряду,

уряд супроти політичної й військової акції українців здергливе становище, яке й затримав через весь час війни.

Неприхильне відношення до українських справ зо сторони австрійського уряду під час світової війни, при рівночасно чим раз більше зростаючих польських впливах, були б прияли, в першій мірі супроти легіону УСС ще яркіші форми, коли б не Німеччина. При кінці серпня 1914 р. запросив німецький уряд голову українського парламентарного клубу Я. Левицького на розмову з метою розвідатися у його, про погляди по-треби і бажання галицької України.⁵⁾ При цій нагоді приобіцяли німецькі міродайні круги підpirати українців і цього приречення додержали. Велику прислугу зробила Німеччина українцям в першій мірі цим, що дозволила виділити українців з поміж маси російських полонених і помістила їх в окремих таборах (Зальцведел, Вешляр і Раштат), де вони одержали змогу перейти школу національно-політичного освідомлення. Тим способом тисячі дотепер національно несвідомих українців приєднано для української національної ідеї.

Організацію українських полонених займає „Союз Визволення України“. Після вибуху російської революції і по створенні української держави, дозволив німецький уряд створити з українських полонених військові відділи. На початку 1918 р. вислано їх до батьківщини і віддано в розпорядження українського уряду. Австрія поступила так само. Правдив бу відповідного натиску во стороны Німеччини австрійський уряд вести серед них українську освідомлючу працю.

В цей спосіб розпочаті і ще сьогодні українським народом з відчюстю згадувані німецько-українські зносини одержали глибший зміст в боротьбі проти Росії і навязане тоді братерство зброй. Во сталося так, що в січні 1915 р. влучено австрійський корпус підмаршала Петра Гофмана, а разом з цим і йому підчинений легіон УСС, до Німецької Південної Армії, що воювала тоді в Карпатах під командою баварського генерала графа Ботмера. В її складі дали Січові Стрільці доказ своєї вартості в численних боях на горі Маківці, під Болеховом, Галичем, Семиквіями в 1915 р. і на горі Лисоні біля Бережан в 1916 р.⁶⁾ Під німецьким керівництвом вишколювалися стрілецькі новобранці в вишкільній групі Південної Армії, на чолі з якою стояв прінц Оскар, син німецького цісаря. Ці часи згадує з гордістю стрілецька „стара война“ ще й сьогодні.

Це братерство зброй не змінило однаково ж в нічому австрійського становища; в грі на Сході польська карта була для його і дальше атутом. Не можна однаке твердити, що це відношення офіційних кругів було рівноважне в настроюм австро-німецького населення. Австрійські німці, зважши на загал, добре визнавалися в українському питанню, симпатизували а українцями і співжиття австро-німецьких військових відділів на фронті з українцями укладалися звсігда приятно. Особисті зносини австро-німецьких старшин з їхніми товаришами - українцями були занепа тісніші ніж з старшинами інших національностей. Фатальна легенда про мінімальні симпатії українців до Росії, що повстала через змішування русофільської партії з галицьким українством, уважалася спочатку правдивою і на

⁵⁾ К. Левицький: Історія визвольних змагань галицьких українців 1914-1918. Львів, 1929, стор. 27-30.

⁶⁾ Пор. О. Думін: Історія легіону Українських Січових Стрільців, Львів, 1936.

«рутенів» дивилися з початку як німці в Райху, так і австрійські німці нераз прямо як на врагів. Та Начальна Команда австрійської Армії виступала проти цих обвинувачень в своїх дотичних наказах: цим робою регабілітувала галицьких українців в очах армії.⁷⁾

Українці доцінювали значіння суспільної думки німецького народу в Австрії, так і в Німеччині для української справи. Вже довго перед відною заклали вони журнал „Ruthenische Revue“ (пізніше перейменовано на „Ukrainische Rundschau“) в особливим завданням знайомити німецький світ з українським питанням.⁸⁾

В Німеччині улегчували обзінажлення суспільності з українською справою ряд учених і журналістів, що симпатизували з українським рухом і старались дати своїм землякам вірне поняття про цілі українців та їхню боротьбу. Особливо успішно працювали в цьому напрямі Павло Ропах, Аксель Шмідт († 1941) і Георг Кляйнов; вони заслужили собі найбільшу вдачність українського народу. А в Мінхені зорганізувалося було навіть окреме товариство — „Ukraine-Verband der Deutschen Förderer der ukrainischen Freiheitsbestrebungen“, на чолі з ген. Людвіком Гебзаглем († 1930).

III.

Німці в Українській Галицькій Армії.

В жовтні 1918. р. почалася агонія австро-угорської монархії; її народи приступили до будови власних держав, тільки українці — чи точніше сказавши — їхній тодішній політичний провід заявив, як відомо, бажання остатися і на дальнє в австрійській державі, перебудованій на федераційних основах. Провідники народу, з яким Австрія обходилася найгірше, заявились за Австрією, під час коли інші привілейовані і протеговані народи чим скоріше кинулися в обняття побідної Анаанти.

Українці знали, що поляки на випадок розвалу або ослаблення монархії спробують загорнути цілу Галичину, щоб її обеднали з польською державою, тому почали вже в літі 1918. р. приготуватися до відпору польських ватій. З цією метою заложено у Львові тайний політичний комітет, який зі своєї сторони покликав до життя військовий комітет, із задачею підготовити потайки українські боєві відділи.

Цю заговорницьку працю розпочато найперше у Львові по розташованих там австрійських запасних кошах, в яких українці становили більшість. У вересні і жовтні взялося також за організацію національних відділів по провінціональних гарнізонах як Перемишль, Станиславів, Коломия і т. д. Тому що дотичні запасні коші складалися переважно з виздоровівших і взагалі вояків з якої небудь причини не здібних до фронтової служби. Іхня боєва сила була невелика. Мимо цього завдяки енергійному військовому керівництву сповнили вони свій обов'язок в вирішній хвилі з повним

⁷⁾ Польська адміністрація в Галичині підpirала за часів намісника гр. А. Потоцького († 1908) зовсім явно малу русофільську партію, щоб в цей спосіб пошкодити українцям. Українські посли в австрійському парламенті вказували на ці махінації польських можновладців, але без усіху. Пор. M. Lozynskyj: Die russische Propaganda und ihre polnischen Gönner in Galizien. Відень-Берлін 1914.

⁸⁾ Ініціативу до цього діял посол до австрійського парламенту Василь Яворський († 1926). Видавцем журналу був знаний журналіст Роман Сембраторович († 1906). Гл. К. Левицький: „Українські політики“, Львів 1936, стор. 90—91.

успіхом. З їхньою помічю заволодів „Український Генеральний Військовий Комісаріят“, як перевано тоді тайну українську команду, в дні 1 листопада 1918. р. Львовом⁹⁾) і всіми іншими містами Східної Галичини, розброй чужі залоги і проголосив українську державу. Ця держава мала обнімати поділ Східної Галичини також українську частину Буковини й українську частину Угорщини, Карпатську Україну. Її офіційна назва звучала: Західна Українська Народна Республіка, а після 22. січня 1919. р. Західна область УНР. Львівські поляки не погодилися з фактом повстання української держави, підняли у Львові повстання, з якого потім розвинулася українсько-польська війна. Після початкових успіхів була УГА змушенна під натиском польської переваги, в середині липня 1919. р. перейти за Збруч на Наддніпрянську Україну, що вже від кінця 1917. р. тверсила, хоча і потрясену партійними боротьбами, самостійну українську державу. Там злучилася УГА з армією наддніпрянської України для спільноС боротьби в большевизмом.

З перебранням влади в Галичині стало перед новим українським урядом питання, як створити свою власну збройну силу. Це було найпекучіше, а водночас і найтяжче до виповнення завдання. Вправді східно-галицькі українці все стояли по стороні Австрії, але тяжка боротьба з поляками, яких піддержував Відень, викликала в них певну нехіть до австрійської армії.

Тут слід шукати за причинами, чому військова справа не тішилася симпатіями серед української інтелігенції. Вона шукала своєї кареї не у війську, бо боялася, що при різних „асистах“ її прийдеться діяти проти власних земляків. Тому то в австрійській армії було не більше як 20 активних старшин українського походження.

Тож коли нагло, можна сказати, за одну ніч, зявилася потреба створити свою армію, взялося до вербунку чужинецьких старшин; їх приймано з отвертими раменами. В першій мірі природно вербовано німців, бо вони були добрими військовими фахівцями і до їх мали українці найбільше довір'я. Що ж отже дивного, що вже в перших тижнях українсько-польської війни, можна було стрінути бувших австрійських старшин німців у всіх командах і військових установах. Між ними були й такі, що похо-

⁹⁾ Польські публіцисти, як також всі польські історики, навіть такої міри як M. Bobkіnski (в своїй праці: Wskrzeszenie Państwa Polskiego — Krakiv 1920—25, том 1—2), твердять, що українці опанували Львів і цілу Східної Галичину тільки завдяки „прусько-австрійській інтризі“. Під натиском Берліна австрійський уряд порозумівся начебто потавно в українцями і вже два місяці перед листопадовим переворотом дав наказ своїй Начальній Команді перевести українські полки з італійського фронту до Галичини. Також політичні установи в цьому краю мали одержати вказівки підпірати українців і в рішальній хвилі станути по їхній стороні.

Вже давно доказано, що ці твердження в фальшиві. Навіть во споминів деяких австрійських політиків виходить, що австрійський уряд надіючися, що поляки запропонують цісареві Карлові I. польську корону, видав їм (в жовтні 1918) цілу Галичину. Докази на це находяться в: „Wspomnienia'x i dokument'ax бувшого австрійського міністра, поляка L. Bіlіnsького, (Варшава 1924—25) і спомінах прінца L. Віндішреца „Vom roten zum schwarzen Prinzen“, Берлін 1920, стор. 359. З української сторони відкрито ці польські видумки в статті О. Думіна: „Австрійська інтрига і листопадовий переворот“; в „Літописі Червоної Калини“, що від 7/8 в 1933. р.

В дійсності перебрання влади в 1918. р. у Львові і Східній Галичині треба відзначати, при загальному упадку австрійського авторитету, тільки молодим старшинам (найбільше старшинам в легіону УСС), а в першій мірі полк. D. Вітовському і його тодішньому помічникові чет. D. Палієву.

дили в німецьких колоній Східної Галичини, отже в новій державі було зобовязані до військової служби; цих прямо покликано до війська. Більшість, однаке, становили добровольці із властивих австрійських країв цих бувших австрійських провінцій, як Чехія, Моравія, Південна Каринтія і т. д., що їх прилучено до повсталих на руинах монархії держав.

Деякі-австрійсько-німецькі старшини вступили в Ряди УГА негайно по розпаді Австро-Угорщини, але більшість звербувало західно-українське посольство у Відні, згл. таможній військовий уповноважений українського уряду полк. А. Варивода.

Завдяки своїй сумлінності, своєму військовому фаховим знанням і зrozумінню для українських визвольних змаганься осягнули австрійсько-німецькі старшини в УГА скоро високі і найбільш відвічальні становиська. Вони майже без винятку оказались зразком пильності, вояцького почуття обов'язку і чесноти.¹⁰⁾ Це в думка всіх українців, стверджена українською воєнною мемуаристикою.

Тому, що майже всі архіви УГА затратилися під час її трагічних передів 1919—20., тяжко ствердити скільки чужих старшин, а особливо скільки старшин німецького походження служило в українському війську. В кожному випадку число австрійсько-німецьких старшин було не мале. Їх начислювала УГА не менше як 300—350 (20% всього старшинства) що тим більш падало на вагу, що вони в більшості займали найважніші становища. Крім німців в УГА старшин було 10 чеського, приблизно 20 московського походження, далі 1 хорват і 2 чи 3 мадярів.

З поміж німецьких старшин вибилися на перші місця своїми здібностями і працевдатністю полковник генеральної булави Альфред Шаманек, генерал-поручник Арнольд Вольф, підполковник Альфред Бізанц, генерал-поручник Антін Кравс, отаман генеральної булави Фердинанд Льонер, отаман ген. булави Ганс Куніш, сотник Ганс Кох і сотник Ріхард Шобер. Це були побіч українців полковника Дмитра Вітовського і генерала Віктора Курмановича найбільш популярні старшини західно-українського війська.

З поміж австрійсько-німецьких старшин, що знайшли в Україні свою другу батьківщину і якій рішилися вони віддати всі свої сили, найвище бе сумніву станув полк. А. Шаманек. Прийшов він на світ у Львові 22. травня 1883. р. в сімі австрійського урядника.¹¹⁾ Шаманек посвятився активній військовій службі і в світовій війні займав становище начальника булави дивізії. Після розвалу Австро-Угорщини він до українського війська, де його призначено начальником булави ІІ-го Корпусу, що облягав Львів і був властиво осередком польсько-українських змагань.¹²⁾ В перших

¹⁰⁾ Тяжко розочарував українців тільки підполковник генеральної булави Вальтер Бем, що став на польську службу і причинився при кінці травня 1919. р. до упадку Станіславова. Пор. Antoni Deblessen: Wspomnienia z prac i walk o polskośc Stanisława. Ze specjalnym podkreśleniem akcji P. O. W. z czasów 1918—1920. r., Вийшло під часом В. Цукеркандля, в Золочеві в 1934.

¹¹⁾ Г. Кох: В другі роковини смерти полк. ген. Булави Альфреда Шаманека. Український Скіталець, ч. 14 — С. Шухевич: полковник УГА А. Шаманек. „Літопис Української Каліана“, 1930, VI.

¹²⁾ Тому, що оче не мав змоги представити точніше перебігу українсько-польської боротьби, віссказаю читачів до праці А. Крезуб (А. Думін): Нарис історії українсько-польської війни і тен. Омелянович-Павленко: Українсько-польська війна. В німецькі мови представлена вона дром В. Кучабським в величій праці: „Die Westukraine im Kriege mit Polen und Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. Появилася ця

днях червневої офензиви в 1919. р., що розпочалась під Чортковом, керував полк. Шаманек особисто операціями ІІ-го Корпуса на полі бою і завдяки його доцільному зарядженням дійшла УГА в своїому побідному поході до лінії Гнила Липа — Красне — Броди. Після цього керував він незвичайно справно відступом за Збреч; також в операціях на Київ була його участь чимала. Від початку листопада 1919. до кінця квітня 1920. командував І-им корпусом на большевицькому фронті, в лютому 1920. заступав він навіть від часу до часу начальника Вождя.

Тиф, недостача ліків, харчів, одягу і стрілiva довели УГА над беріг пропасти. Щоб ратувати принайменше голе життя війська, заключила Начальна Команда УГА з Головною Командою деникінської армії розум і договір, при чому малося на увазі спільну боротьбу проти большевиків. Та цей союзник знаходився тоді також вже над берегом пропасти і коротко після заключення договору зачав відкочуватися під сильними ударами большевиків до Чорного Моря. УГА з тисячами незаоштрафаних хорих на тиф не мала змоги йти за деникінською армією. Начальна Команда хотіла тоді перевести армію через Дністер до Румунії, та румуни по наказу Антанти не пустили її на свою територію. Тим чином УГА була змушенна шукати якогось „modus vivendi“ з большевиками.

Тепер в Галицькому війську прийшли до голосу різні ліві елементи. Вони утворили революційний комітет, і цей увійшов у порозуміння з большевиками. Команда большевицької армії не респектувала однакож точок порозуміння, посувалася далі в занятій УГА простір, зорганізувала там свою розкладову роботу і стала тероризувати старшин. Це спонукало полк. Шаманека опустити українське військо, щоб через Румунію дістатися до Відня. Один басарабський контрабандист перевіз його вправді через Дністер, але тут цей контрабандист застрілив його в цілі грабунку (в травні 1920). Про могилу Шаманека звісно, що вона знаходиться біля містечка Сороки в Басарабії, та докладного її положення не вдалося усталити.

В булаві ІІ-го корпуса, що облягав Львів, працював під начальником булави Шаманеком як начальник оперативного відділу сотник Ганс Кох (ур. 1894), що й потім належав до найближчих співробітників Шаманека. До його характеристики вистарчить слова колишнього Начального Вождя УГА ген. Тарнавського: „Згадуючи його (Коха), мушу відмітити його великий український патріотизм, дарма, що побіч того був мабуть неменшим патріотом німецьким. Таких шляхотних куріозів мала наша армія кількох. Уроженець Східної Галичини, він говорив українською найчистішою літературною мовою! У поведінці товариській — весельчак. Вічно усміхнений, бадьорий. Любило його страшенно стрілецтво. Для старшин був найщирішим другом. — Як військова сила був, але то справді, небуденний талант. Можна лише жаліти, що наші обставини були такі, що він не міг виявитися у них на весь ріст. Звали його „Mädchen für alles“ у військових справах. І слушно. Чого Кох не вмів, чого Кох не зробив, чого не затямив! Кох все вмів, знат, до всього братися, був завсіди готов до найбільше невдачної роботи, щоб виконати її якнайкраще. Глибока інтелігенція, феноменальна пам'ять, правдиво германське розуміння обов'язку і дисципліни, робили його придатним до найважчих завдань у діяннях військового ремесла. — Я певен, що колиб наші кріаві зусилля не покінчи-

лися сумною невдачею, то він був би нині займав чільне становище Української Держави¹³⁾.

Далішим старшиною-німцем, що не тільки в армії, але тішився любовю цілієї суспільності, був генерал Антон Кравс. Уроджений 1871. р. на Буковині, вже під час світової війни командував він в успіхом галицько-українськими відділами австрійської армії, на східнім і південному фронтах. В листопаді 1918. р. вступив він до українського війська у Відні, приїхав прикінці 1918. р. на чолі одного куріння через Угорщину до Галичини.¹⁴⁾ Негайно доручено Кравсові, тоді ще підполковникові, команду групи Хирів. Вона якраз відступала під напором поляків. Кравс припинив відворот, перейшов негайно до протидії і допровадив свої стяги аж пізно Перемишля.

В травні 1919. переняв Кравс команду III-им корпусом. Після переходу УГА на Наддніпрянщину обєднало його корпус з I-им в Групу Кравса, що небаром здобула собі особливе ім'я в українській історії: вона стала пробовим стягом проти більшевиків. В середині серпня 1919. р. кинулася вона на більшевицький фронт в околиці Жмеринка — Козятин. Офенізації Групи закінчилася основною поразкою більшевиків і здобуттям Києва (30. серпня 1919). На жаль, її не використано. Денікінські відділи, що також надтягнули під Київ, розпочали, замісць злучитися з цим случайним союзником, з українцями боротьбу. Ця незгода уможливила більшевикам небаром відтиснути обі армії в області Києва. Весною 1920. р. вібралися останки УГА ще раз над Збручем, перейшли до Галичини і пробилися під командою неспожиготого ген. Кравса через польські війська в Карпати, а звідтам в Карпатську Україну, заняту тоді вже був. чехословацьким військом. Їх інтернували чехи в Райхенберзі.

I під час того, коли під керівництвом Шаманека в генеральній булаві УГА стяги ген. Кравса гнали більшевиків на Київ, провадив інший старшина-німець полковник (потім генерал) Арнольд Вольф другу Групу, складену з II-го корпусу УГА і Київських Січових Стрільців, через Бердичів, Житомир на Коростень, щоб забезпечити ліве крило українських військ, що пробивались на Київ.

Ген. Арнольд Вольф уродився в 1887. р. в Просніц на Моравії. В світовій війні командував він в австрійській армії курінем, а потім полком. В УГА стояв він найперше на чолі 3-ої бригади, а від липня 1919. р. доручено йому команду II-го корпуса. Його ім'я тісно звязане з Чортківською офензивою, яку він самостійно розпочав з підполк. А. Бізанцом і в якій особливо виявилася його особиста відвага.

По розвалі УГА в квітні 1920. р. знаходився ген. Вольф при цьому стягові, що під проводом ген. Кравса пробився на був. чехословацьку територію. Чехи, як вже згадано, інтернували цей стяг в Райхенберзі. Також

¹³⁾ В. Ласовський: Генерал Тарнавський, Львів 1935, ст. 123.

Після світової війни займав проф. др Ганс Кох становище професора протест. теології у Відні, а потім в Кенігсберзі, де був рівночасно директором Інституту для вивчення Східної Європи. З Кенігсбергу перенесено проф. Коха до Бреслав на катедру Сільсько-Европейського Інституту. Прим. Ред.

¹⁴⁾ А. Кравс: Віденський курінь і його перехід до Галичини. „Літопис Червоної Галичини“ 1930. II.

багато інших українців, яким пощастило втекти з польської неволі, втікнули до Чехословаччини. В 1921. р. підчинено всіх інтернованих українців до серпня 1923. Його сім'я жила в Моравії і він мав зможу в кращих обставинах поратувати своє здоров'я. Але ген. А. Вольф волів дістати судьбу своїх воєнних товаришів в таборі інтернованих, аж до кінця. Ген. Вольф помер 24. листопада 1924. р. в своєму родинному місті.

Сьомою бригадою УГА командував підполковник Альфред Бізанц (ур. 1890), також син німецького колоніста з Галичини. Один український старшина пише про нього в своїх споминах: „На короткий час перед від'їздом довідався я, що їдемо до Групи Щирець, або як тоді говорили, до Бізанца. Я тішився тим, бо сотника Бізанца знав я ще за австрійських часів, як доброго вояка-команданта. Я радий був, що до його частини ми прямуємо, бо мати доброго команданта такого, перед яким маємо пошасти і довіря у часі війни, це перша річ у провадженні воєнних операцій“¹⁵⁾.

Також отаман Фердинанд Лянг був сином німецького колоніста з Галичини (ур. 1887). В УГА займав він становище референта артилерії при II-му корпусі, потім був він начальником всієї артилерії при Начальній Команді. Його безоглядність і енергія в парі з величезною особистою відвагою стали „причиною во язиціх“ в УГА. При цьому самому корпусі служив також отаман ген. булаві Фердинад Лонер, уроджений в 1886. р. у Відні, в УГА найперше був шеф булаві 3-ої бригади, а потім наступник Шаманека на посаді начальника булаві II-го корпусу. В обох випадках стояв він при боці ген. Вольфа, з яким лучила його особиста прязнъ.

До ряду визначніших старшин-німців належить також отаман в генер. булаві Ганс Куніш, уроджений в Шпорнгав в Моравії. В 1917. р. перейшов він австр. курс генеральної булаві і тим вийшов на шлях вищої військової кареї. В УГА сповняв отаман Куніш найперше обов'язки команданта артилерії I-го корпуса, а потім начальника булаві цього ж корпусу; від 10. лютого 1920. приділено його до оперативного відділу Начальної Команди.

Найбільше німців мав III-й корпус. Побіч ген. Кравса вславилися в історії цього стягу: сотник Карл Гофман, командант Групи його ж імені; отаман Еміль Клюн, командант боєвої, а від липня 1919. вищійкої Групи; отаман Вільгельм Лобковіц, начальник булаві III-го корпусу а пізніше начальник оперативного відділу Начальної Команди Карл Шлосер, командант 11-ої бригади; сотник Ріхард Шобер, здібний залізничний старшина, і сотник Майнль. Особливо ж отамані Лобковіц, судетський німець, і Шлосер син галицького колоніста були звісні як завжди „рубаки“.

Факт, що за час існування УГА на чолі оперативного відділу стояли тільки старшини німці: отаман Альфонс Ерле, отаман Фердинанд Лонер, отаман Вільгельм Лобковіц, сотник Роберт Штуктайль і сотник Ганс Кох, говорить вимовно, яку вони ролю грали в ній. До речі от. Ерле сповняв свої обов'язки в армії тільки короткий час, тому що уряд вислав його на мирову конференцію в Паризі в характері військового знавця. Також на чолі інтендантури УГА стояв німець — от. Штробель. Велике число старшин німців мали технічні відділи.

¹⁵⁾ П. Мигович: При 7-ій бригаді УГА. „Літопис Червоної Галичини“ 1937, V, стор. 5

На особливу згадку заслуги отаман Алойс Ляєр, командант східного, протибolsького фронту, що тягнувся по рівні Збручі 1918-1919 р. Цього доброго організатора і відважного вояка втратила армія після літом 1919, попав в польський полон. Польська солдатеска замовувала його.

Цірц. ур. 1872 р. Під час світової війни був він підполковником австрійської генеральної булави і начальником булави т.зв. Edelweiss-дивізії, а назначено його начальником булави УГА; на цьому становищі пробув він до лютого 1920 р. Його незвичайної енергії і далекосяглих планів не можна було використати для добра України тому, що скоро по його назначенню галицьке військо повалила хороба. Він, подібно як і пізніший Начальник Вождь УГА Микитка, згинув десь в большевицькій катівні і їх мабуть ростріляно в 1920 р.

Крім згаданих вище австрійських німців було в УГА дещо і „балтіїв“. Серед них вибився бувший підполковник в російській генеральній булаві Філдер. Він належав до Начальної Команди і брав два рази участь в переговорах з поляками відносно розему.

Тут вгадали ми імена тільки найвизначніших представників німецького народу, що в більшості з ідейних мотивів помагали українцям при будові української держави і армії. Старшини німці з бувшої австрійської армії принесли в собою до УГА добре вояцькі прикмети і служили взірцем безумовного словнювання обовязків. Вони також причинилися багато до того, що УГА стала поважною боєвою силою і в ній не зауважувалося такого легкого відношення до служби, як це мало місце в східно-українському війську.

IV.

Німці в Армії Української Народньої Республіки

Армія УНР, що повстала після повалення цару в березні 1917 р., не зуміла оборонитися від впливу большевизму. Большевицька ідеологія знайшла в ній свій вислів в таких фактах, як знесення старшинських степенів, зменшення карності і допущення війська до політикування. Такі відносини не могли притягати німців бувших старшин російської армії. Тому більшість їх вступила до армії Денікіна або інших білоросійських формacій. Фон Бредов, фон Штакельберг, фон Штессель, барон Шіллінг — це все назвища вищих командантів в денікінській армії. Та і наступником ген. Денікіна був також німець барон фон Врангель.

А всоки і дехто з російських німців знайшов шлях до української армії. Між ними найбільш замітним був ген. Лігна в, що походив в німецьких колоністів в Херсонській губернії. За Гетьмана займав він становище заступника військового міністра.

В армії УНР служили такі старшини з німецькими наависьками: генерал-майстер, підполковник Клайдер і сотник Гемпель. Перший вже в царській армії був військовий знавець артилерійського діла і воєнний письменник. В українському війську займав він різні посади; приблизно 1919, назначено його українським представником в Румунії. Підполковник Клайдер командував в царській армії радіевим відділом. Під час

революції 1917. р. він свій відділ аукраїнував і поставився з ним до розширення українським військовим властям. В 1919. р. займав він становище інспектора технічних формаций Армії УНР. В кінці сотник Гемель, служив в Запорізькій дивізії і літом 1919. був командантом старшин німецького походження.

Участь старшин німецького походження в українській визвольній війні в найзамітнішим розділом історії німецько-українських взаємин. На скль, цей трагічний шлях, по якому прийшлося ступати УГА, спричинив, що більшість її архівів затратилося, так що тепер годі дати близькі відомості про старшин німецького походження. Але вже перед вереснем 1939, пороблено було заходи, щоб відбрати від бувших старшин українських армій німецького походження, які до речі розсіялися по цілому світі, дотичні особисті і загальні дані з часів їх принадлежності до українського війська.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК
(Тернопіль)

Назва Києва в минулому

Київ завжди вважали давнім городом. Та нові археологічні розкопки (починаючи з відкриття археолога Хвойка 1893. р. на Кирилівській вулиці) не тільки підтвердили ці здогади, але виявили, що дійсність далеко перейшла й найсміливіші здогади. Одначе про ці давні сторінки історії Києва, крім памяток матеріальної культури, нічого не залишилось. Стари, класичні автори («батько історії» Геродот, Гіппократ, Страбон і ін.), хоч і описують в своїх працях Україну, про Кайв не подають жодних інформацій. Виняток становить Птолемей (ІІ. ст. по Хр.), та й то його відомість про місто «Метрополь» дуже й дуже фрагментарна. Вперше історичні джерела називають нашу столицю з цілковитою певністю тільки в першій половині X. ст. по Хр., і то під називою, що вона її має й зараз, тобто як «Київ».

I. Метрополь.

цько «столиця», і такий визнаний дослідник Італьєнських топографічних даних у Карматі, як Ю. Кулаковський, вважав, що цей «Метрополь» лежав на місці давнього Києва. Хоч назва ця — не ім'я города, а лише означення його ролі (столиця), все таки звестка Італьєнса є та, що й можна віднести до Києва.

II. Данпарштадгір.

З кінцем II ст. по Хр. зайшли на Скандинавську півострівноті, властивої їх східні частини — острови, перевелившись членами територію Східної Європи, при чому посувалися членами на південні. Видові підкорили вони собі населення від Балтії аж по Чорне море і від Карпат аж по Дні і оснували на цій території свою державу. Столиця цієї держави «Данпарштадгір» («danparstadir» — «Дніпрове місто») згадується в багатьох скандинавських сагах, зокрема в Герварасаї. Вже ісландський вчений Вігфуссен (Wiegfusen) висловив здогад, що цим містом був Київ. Багато обективних доказів, зокрема здобутки археології в Києві, говорили про слуханіє цієї гіпотези, і й прийняло чимало вчених, як от. Гейнцель, Дори, Томашівський, врешті визначний київський германіст, проф. І. Шароновський. Вона перейшла й в популярну літературу і сьогодні вважається загальнознайденою. Хоч остаточна редакція саг припадає на пізні часи (XI—XIII ст.), але в основі їх лежить традиція часів боротьби гунів з гунами (IV ст.), і даних саг не можна нехтувати.

III. Гунівар (Хунігард).

У третій четверті IV ст. впала держава остготів під написком котиків уральського, мабуть, походження — гунів. Держава гунів, що зі стародавнім Атіли досягла вершина своєї могутності і простягалася аж до Риму, скоро по його смерті розпалася. Було її поділено між синів Атіли. Один з них Дженгизик дістав як удел Україну і мав свою резиденцію в укріпленому городі «Гунівар» («город гунів»). Хоч Дженгизик винес відомі загибель у поході проти греків (448. р.) і його держава над Дніпром упала, все таки зосталася як пам'ятка по гунах назва «Гунівар». У цім «городі гунів» деякі вчені (з наших — Антонович) бачили гуську назву Києва. Підтвердженням цієї думки можуть бути хоч би пізніші германські традиції, що знають цю назву, бо, як вже вище подано, довголітня боротьба гунів з готами «широко трактувалася в їх старих сагах (головно, у Ервародссага, Ендмундссага). Про «город гунів» і «Кенугардус» («Koenugardus»), з зазначенням, що він лежить над Дніпром (Бористеном), сказано у Крістіанса, а в південно-скандинавському витягу із саг про Діттіха (коло 1250. р.) немає вже «Кенугардуса», а потомість стосується «Кію» (— Києву). Крім цього, у двох старих німецьких авторів, Гельмольда і Адама Бременського (XI ст., був у Києві), подається, що Київ звався також і «Хунігард», («Chunigard») з огляду на те, що раніше там жили гуни. В географічному творі ісландця Гаук Ерленаудсона (пок. 1322.) від головними городами Русі згадується місто «Кенугардус», що лежало в Бруї, є передачею назви «Хунігард».

IV. Київ — Кійоаба — Куйаба.

Під своєю сьогоднішньою назвою Київ відомий тільки від першої половини X ст. по Хр. Цікавий звіг обставин, що перші джерела, в часі згадуються Київ — як свої, так і чужі — всі походять з цього часу. Найстарший такий місцевий пам'ятник — це договір в. кн. Олега 907. р., як фальсифікат (у договорі Олега 911. р. назва Київ не виступає).

Вперше у візантійських джерелах подається про Київ у праці візантійського імператора-вченого Константина Порфиріодія (905—959) п. п. «Про управу державою», де в грецькій передачі назва «Кій» пишеться як «Кійоаба» чи «Кійоба».

В арабській науковій літературі згадується в очовідні про троє руських племен, з яких столицею першого було місто «Куйаба» (наша буква «и» як у грецькій, так і в арабській мовах передається буквою «ب»). Хоч між вченими-сходознавцями немає згідності про те, хто автор цієї версії — чи вчений везір Саманідів Джайхані, чи географ Істахрі, та це для нашої проблеми питання другорядне. Обидва ці автори працювали в першій половині X ст.

Зосталося сказати декілька слів про походження цієї назви. Первістиння її з легендою про трьох братів: Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либедь. Родина ця, за його оповіданням, була з місцевого українського населення, тобто з племені полян, і, заснувавши город, назвала його іменем найстаршого брата Кия. При тім автор обстоює княже походження основників города. Він гостро критикує тих, хто за іншою традицією твердив, що, мовляв, Кий був перевізником на Дніпрі і що назва «Київ» пішла від слів «на перевіз», на Київ, і подає на доказ те, що Кий ходив походом на Царгород, а це міг робити тільки князь. Як би там не було, старі місцеві традиції, записані автором «Повісті» в XI—XII ст., вважають, що назва «Київ» і його основники — свого, українського походження.

В новіших часах у науці було багато гіпотез в їй справі, головно, на підставі філологічного аналізу імен: Кий, Щек, Хорив, Либедь. Так, наш визначний вчений філолог-сходознавець акад. Агатаангель Кримський, важає, що ці імена хозарського походження. Інші, напр. проф. Тершаковець зі Львова, обстоюють їх західне походження.

V. Самбатас.

У згаданому вище творі подає Костянтин Порфиріодій, що Київ мав ще й іншу назву: «Самбатас». Ця назва по сьогодні зестається загадкою, хоч віддана вчені старалися її розіязати. Повстало ціла низка різних гіпотез. Так, Карамзін, а за ним Ламбін, врешті француза Парізот, вважали цю назву за грецьку передачу слов'янських слів: «вершинні — «Сама мати» (тобто «руських городів»), другий — «Ся есть матъ», третій — «За водою», бо Київ лежить на заході від Дніпра. Інші вчені, Брун, виступив з гіпотезою вірменського походження цієї назви. Мотивує він свою думку так. По упадку тунів Україна піддала под